האוניברסיטה הפתוחה

להמציא אומה
אנתולוגיה

פתח דבר מאת אריק הובסבום

עורכים
יוסי דהאן • הנרי וסרמן

ההיסטוריוגרפיה של יהודי תימן וגיוסה להבניית הזהות הלאומית

בת־ציון עראקי קלורמן

יהודי תימן החלו להגר לארץ־ישראל בשנת 1881 ובשנים 1949-1950 עקרו אליה כמעט כולם.[1] מבחינה כרונולוגית מקבילה ראשית העלייה מתימן לראשית העלייה הציונית ממזרח אירופה; עם זאת, בשונה ממנה, רעיונות לאומיים־ציוניים לא מילאו בה תפקיד. התנועה הציונית קמה כתגובה למצוקותיהם של יהודי אירופה. היא ביקשה לתת מענה לכישלון תנועת האמנציפציה, לאנטישמיות המודרנית, לרדיפות ולפרעות השונות ביהודים; היא דיברה בלשון חילונית וחתרה לפתרון פוליטי לקיום היהודי, פתרון שישתלב במגמותיה של ההגירה היהודית ממזרח אירופה, הגירה שמקורה בשינויים חברתיים, כלכליים ופוליטיים, שהתעוררו בעקבות המודרניזציה. מגמות אלו גברו עקב הרדיפות והפרעות ביהודי רוסיה בשנים 1881-1884 (ה"סופות בנגב").[2]

בתימן היו פני הדברים שונים. בקרב האוכלוסייה היהודית לא ניכרו תמורות חברתיות וכלכליות חדות. האמנציפציה לא הגיעה לתימן; האנטישמיות המודרנית לא היתה ידועה שם; מגמות של חילון היו זרות לאוכלוסייה היהודית כמו גם למוסלמית; היהודים גם לא היו נתונים לרדיפות לא מצד

1. מאמר זה אינו מייחס משמעות ערכית למונחים עלייה והגירה בהקשר של תנועת יהודים לארץ־ישראל.
2. רוב המהגרים פנה לארצות מערב אירופה, ובמיוחד לארצות־הברית, ומקצתם לארץ־ישראל, ראו יואב פלד, אוטונומיה תרבותית ומאבק מעמדי: התפתחות המצע הלאומי של הבונד, 1893-1903, תל־אביב: 1997, עמודים 29-34; מרדכי אליאב, ארץ־ישראל ויישובה במאה הי"ט 1777-1917, ירושלים: הקיבוץ המאוחד, כתר, 1978, עמודים 278-283; גור אלרואי, "ההרכב הדמוגרפי של 'העלייה השנייה'", ישראל, 2 (תשס"ג 2002), עמוד 34.

השלטונות ולא מצד האוכלוסייה המקומית.[3] עד אמצע המאה ה־20 הוגדרו היהודים מבחינת מעמדם המשפטי כדְ׳מִים – בני חסות. השַׁרִיעָה (ההלכה המוסלמית) העניקה להם חופש פולחן והגנה על ביטחונם האישי ועל רכושם בתמורה להכרתם בעליונות הפוליטית והחברתית של המוסלמים. הכרה זו התבטאה בשני עניינים מרכזיים: תשלום מס הגִ׳זְיָה וציות לכמה תקנות אפליה, כגון הבדלת לבושם של היהודים מלבוש המוסלמים, איסור על מגורים של יהודים בבתים הגבוהים מבתי המוסלמים ואיסור של רכיבתם על סוסים. הואיל והשריעה היתה הבסיס לחוקתה של תימן, היו תקנות האפליה בגדר חוק מדינה מחייב.[4]

בדרך כלל יושמו תקנות אלו בהקפדה בעיר הבירה צנעא ובערים שבהן ישבו נציגי השלטון המרכזי; אולם כ־85 אחוז מיהודי תימן התגוררו בחבליה השבטיים־כפריים של תימן. במקומות אלה שמרו השבטים על עצמאותם והתנגדו לביצוע התקנות כנגד היהודים במידה ואלו התנגשו בדפוסי ההתנהגות העתיקים של השבט ובמנהגיו. כך, למשל, בעוד שבצנעא היו בתי הרובע היהודי נמוכים מבתי המוסלמים, הרי שבחבלים הכפריים המרוחקים מן הבירה לא הייתה הגבלה כזו על גובה הבתים. בצפון המדינה ובצפון מזרחה, נהגו יהודים אף לשאת נשק כמנהג שכניהם, בני השבט שבקרבם הם ישבו. באופן זה חיו מרבית יהודי תימן תחת חוקי החסות השבטית, שהעניקו להם הגנה נוספת על זו שקיבלו מכוח השריעה. אמנם, גם באזורים אלה הם היו אזרחים מדרגה שנייה, אבל בדרך כלל הם חשו שמקומם בחברה איתן

3. יעקב גאלדמאן פגש את עולי תימן בירושלים בשנת 1882 וחקר את הסיבות שהביאו אותם לשם. במאמר משנת תרמ״ה (1885) לעיתון האסיף הוא מדגיש, כי עלייתם לארץ לא הונעה מלחץ מצד הסביבה בתימן: ״משגה הוא בידי רבים מסופרי מכתבי־עתים אשר הודיעו, כי עול הגלות הכבד מנשוא העיר לבב אחינו אלה לעזוב ארצם ולעלות לציון, כי כאשר חקרנו ודרשנו מפיות התימנים, נוכחנו לדעת, כי מאז באה ממלכת צנעא תחת ממשלת השולטן מתוגרמא, לא ידעו העברים שמה כל רע, וכל מגרעת אין למו מזכויות המחמדים תושבי הארץ״. מצוטט אצל אברהם יערי, ״עלית יהודי תימן לארץ־ישראל״, בתוך: י׳ ישעיהו וא׳ צדוק (עורכים), שבות תימן, תל־אביב: מתימן לציון, תש״ה, עמוד 20.

4. מעמדם המשפטי של יהודי תימן היה שונה ממעמדם של המיעוטים הדתיים במקומות אחרים בעולם המוסלמי, שהיו נתונים במידה זו או אחרת להשפעת מעצמות המערב. עקב כך הצטמצמו תקנות האפליה במקומות אלה במהלך המאה ה־19 ובוטלו כמעט לגמרי במאה ה־20.

וששלומם מובטח. זאת ועוד, אֵמאם יחיא (1904-1948), שהוכר בשנת 1918 כמנהיגה של כל תימן, נתפס על־ידי היהודים כשליט של חסד וצדק ונשאר בזיכרונם כמגן היהודים מפני עוול ועושק.[5]

תחילת גל ההגירה היהודית מתימן לארץ־ישראל קשורה בשינויים המדיניים שהתחוללו באזור, ובעיקר בכיבוש מרכז תימן על־ידי העות׳מאנים בשנת 1872 ושלטונם שם עד שנת 1918. לאחר הכיבוש הפכה תימן לפרובינציה (וִילַאיֶת) במסגרת האימפריה העות׳מאנית, שמעבר תושבים בתחומה, ובכלל זה לארץ־ישראל, היה חופשי ופתוח. העות׳מאנים הביאו לתימן חידושים טכנולוגיים (כגון דואר סדיר וטלגרף), ושיפרו את דרכי התחבורה. יחד עמם הגיעו סוחרים ונוסעים אחרים, ויהודים מתימן החלו לנסוע לחוץ־לארץ בתדירות גבוהה מאי פעם (בשליחות הקהילה, למטרות מסחר ועלייה לרגל).

עקב כל אלה היו היהודים ערים לתהליכים שהתרחשו מחוץ לתימן והידקו את קשריהם עם קהילות יהודיות אחרות. הם ידעו על הגידול שחל מאמצע המאה ה־19 באוכלוסייה היהודית בארץ־ישראל, במיוחד בירושלים, ורצו לקחת חלק בחיים היהודיים בארץ הקודש. לאחר שהגיעו ראשוני עולי תימן לארץ־ישראל, הם נעשו מוקד משיכה ליהודים אחרים. אי יציבות פוליטית במרכז תימן, שנמשכה עד שנת 1911, אירועים צבאיים שונים בשל ההתנגדות לשלטון העות׳מאני, וכן גם מחסור כתוצאה מבצורות קשות תרמו ליציאת יהודים אל מחוץ לתימן, לעדן (שהייתה משנת 1839 תחת הגמוניה בריטית), למצרים ובעיקר לארץ־ישראל.

5. להלן רק מקצת הפניות להתייחסויות חיוביות לאמאם יחיא: אברהם טביב, שבי תימן, תל־אביב: תרצ״ב, עמודים 41-46; ישראל ישעיהו, ״פני תימן״, בתוך: י׳ ישעיהו וש׳ גרידי (עורכים), מתימן לציון, תל־אביב: מסדה, תרצ״ח, עמודים 14-15, 17; משה צדוק, יהודי תימן: תולדותיהם וארחות חייהם, תל־אביב: עם עובד, 1983, עמוד 111 יחיאל חבשוש, משפחת חבשוש, א, תל־אביב: [חמו״ל], תשמ״ו, עמוד 5; שלום גמליאל, היהודים והמלך בתימן, א, ירושלים: מכון שלום לשבטי ישורון, תשמ״ו, עמודים 22-28; יצחק צוברי, מצנעא עד ציון, קרית אונו: תשנ״ב, עמוד 80; וראו תיאור דאגתם של היהודים לשלומו של האמאם, כשנודע בשנת 1941 שהוא חולה ותיאור שמחתם כשהבריא, עמרם קרח, סערת תימן, ירושלים: תשי״ד, עמודים עט־פא; ותיאור אבלם, צערם, וההספד שספדו לו לאחר מותו, עמוד פו; אהרן בן־דוד, יהדות תימן: ימי גלות וימי גאולה [קרית עקרון]: האגודה לטיפוח חברה ותרבות, תשס״א, עמוד 16.

המניעים לעליית יהודי תימן לארץ־ישראל קשורים בעיקר בערכים דתיים ובגעגועים לארץ הקודש.[6] נגישותה של ארץ־ישראל והידיעות על החיים היהודיים שם תרמו לכך שעד שנת 1914 כ־8 אחוז מכלל יהודי תימן (כ־5,000 נפש) חיו כבר בארץ־ישראל. בשנת 1918 הם היוו 7.9 אחוז מכלל היהודים בארץ.[7] ראשית העלייה מתימן היתה אפוא ספונטנית ולא הייתה קשורה בתנועה הציונית, בשליחיה או במוסדותיה.[8] זאת ועוד, בתוככי תימן לא פעלו ארגונים ציוניים מקומיים, ולתנועה הציונית מעולם לא הייתה שם נציגות של קבע.[9]

לפי הומי ק' באבא, עיצובם של הלאום ותרבותו מקבילים וקשורים להתפתחותו של הנרטיב הלאומי כיצירה ספרותית. כמו כן הגדרת גבולות התרבות הלאומית היא תהליך היברידי שבמהלכו מצורפים לישות הפוליטית

6. על מניעים משיחיים בעליית יהודי תימן, ראו בת־ציון עראקי קלורמן, משיחיות ומשיחים: יהודי תימן במאה הי"ט, תל־אביב: ספריית ה"הילל בן חיים" הקיבוץ המאוחד, 1995, עמודים 116-129. במשך מאות שנים קיימו יהודי תימן קשרים עם ארץ־ישראל. שליחי דרבנן הגיעו אליהם לגבות כספים עבור היישוב היהודי בארבע הערים הקדושות (ירושלים, חברון, טבריה וצפת), יהודים מתימן שלחו מכתבים לארץ־ישראל וקיבלו מכתבים משם, ובתקופות שונות הגרו אליה יחידים ומשפחות.
7. חנה הרצוג, עדתיות פוליטית – דימוי מול מציאות: ניתוח סוציולוגי היסטורי של הרשימות ה"עדתיות" לאסיפת הנבחרים ולכנסת (1920-1984), תל־אביב: יד טבנקין, תשמ"ו, עמוד 34 (ראו נספח 3 בספר).
8. המקרה של תימן אינו מתיישב עם הנחתו של יהודה שנהב לגבי יהודים בארצות האסלאם האחרות, שכן מוטיבים דתיים כן שיחקו תפקיד מרכזי בעלייתם; ראו יהודה שנהב, היהודים הערבים: לאומיות דת ואתניות, תל־אביב: יד טבנקין, 2003, עמוד 151.
9. בשנת 1911 נשלח שמואל יבנאלי מטעם המשרד הארץ־ישראלי (שהוקם בשנת 1908 בראשות ארתור רופין כזרוע הביצועית של ההסתדרות הציונית בארץ־ישראל) לעודד עלייה מתימן, אולם קשה להגדיר את עליית יבנאלי כ"עלייה ציונית". עיקר מעורבות ההסתדרות הציונית בעליית יהודי תימן היה בהפעלתו, החל משנת 1928, של משרד עלייה במושבה הבריטית של עדן. המשרד סייע לעולים בסידורי הנסיעה וחילק את רשיונות העלייה ליהודים, שכבר יצאו מתימן, הגיעו לעדן והמתינו לתורם לעלות. רק בשנת 1943, בימי מלחמת העולם השנייה ושואת יהודי אירופה, עצרו את עליית היהודים, ויוסף בן דוד, שליח הסוכנות היהודית בעדן, נשלח לתימן למשך כשלושה חודשים, כדי לעניין צעירים לעלות ולפעול בנושא החינוך. בשנת 1946 שלחה הסוכנות לתימן את חיים צדוק, אולם המשימה שהוטלה עליו בעת הזאת לא הייתה לזרז עלייה, אלא דווקא לנסות להאט את קצב היציאה מתימן. צדוק הקים בצנעא מעין אגודה ציונית, שהיקף פעילותה היה מצומצם, והיא התפרקה לאחר כשנתיים. עם הקמת מדינת ישראל היו מוסדות המדינה מעורבים באופן ישיר הן בפעולות שנועדו לעורר את היהודים לעזוב את תימן ולעלות לישראל והן בארגון יציאתם והטסתם לארץ.

קבוצות חדשות.[10] מאמר זה ידון במאמציהם של יוצאי תימן בארץ־ישראל להשתתף בנרטיב העל הלאומי־ציוני על־ידי עיצוב הסיפר ההיסטורי שלהם והתאמתו – באופן התואם לתפיסתו של באבא – לזה הציוני. טשטוש הגבול בין הסיפר הציוני לסיפור הייחודי של יהודי תימן יכול היה, לדעת יוצאי תימן, להכלילם בקבוצה הלאומית ציונית בעלת הזכויות המועדפות ביישוב היהודי.

הדיון יתחיל ביהודי צפון תימן, אשר היגרו לארץ־ישראל בתקופת "העלייה השנייה" והתיישבו במושבות החקלאיות. חייהם של יהודים אלה מתוארים כשקטים ושלווים, חיי רווחה כלכלית (במונחי המקום והזמן), חופש וביטחון אישי. בדומה ליהודים בשאר מחוזות תימן, הם התפרנסו ממלאכות שונות וממסחר זעיר. הם הורשו לשאת נשק ורוב תקנות האפליה לא נאכפו בסביבתם, כשם שהן לא נאכפו בהקפדה בשאר החבלים הכפריים־השבטיים.[11] בשנת 1913 סיפרו על עצמם עולי צפון תימן: "באנו מעיר צעדה וחידאן אשאם [אל־שאם] ולא היה עלינו לא עול מלכות ולא עול גלות";[12] וברוח זו כתב טביב בן אברהם אף זאת בשנת 1913: "ובאמת כל עלייתנו לא"י אינה לא משום גזירת מלך ולא מצד חוסר הפרנסה ולא משום סיבה מהסיבות הגורמות לנדוד מארץ לארץ, אלא מרוב חשקה ואהבה לעלות לא"י".[13]

בשנת 1908 הגיעה ליפו קבוצה גדולה ראשונה בת למעלה ממאה נפש. מנהיגם, אברהם עפג'ין, נסע לירושלים, חקר את מצב היהודים שם ונוכח, ש"הפרנסה לא קבועה ורק באקראי באים ולוקחים איש לעבודה בבניין או באיזו עבודה שחורה ליום ולפעמים גם עבודה לשעות". עפג'ין ביקש מקום

10. Homi K. Bhabha, "Introduction: narrating the nation," in: *Nation and Narration*, London and New York: Routledge, 1990, pp. 1-7.

11. זכריה גלוסקא, ספר למען יהודי תימן, ירושלים: יעקב בן דוד גלוסקא, תשל"ד, עמוד 91; עובדיה (עואץ') זנדני, ילקוט עובדיה, תל־אביב: אפיקים, תשמ"ו, עמודים מה־מז; פנחס קפרא, מני תימן ובשערים רחובות, רחובות: קפרא, תשל"ח, עמודים 23-24; אברהם טביב, שבי תימן, שם, עמודים 25-28, 30.

12. איגרת יוצאי צפון תימן ברחובות אל המשרד הארץ־ישראלי, י"ט טבת תרע"ג, אצ"מ, 2L 162.

13. טביב בן אברהם [טביב הזקן], "תחילת מצעדנו ותשוקתנו לעלות לא"י", קול העם, 1, הוספה להפועל הצעיר, ניסן תרע"ג. נדפס שנית בפרקי הפועל הצעיר, ג (תרצ"ה), עמוד 265.

שיש בו אפשרויות פרנסה טובות מאלו שמצא בירושלים, "יותר טוב לקבוע אותם באיזו מושבה ויתרגלו בעבודת האדמה למצוא ממנה את מחייתם ויחד עם זה הם שואפים לנחלת שדה כמו שמתארים להם שהברון רוטשילד נותן אדמה לכל מי שירצה לאחר ניסיון בעבודה".[14] לבסוף הלכו רבים מהם לרחובות והמושבה העניקה להם כרם בן 30 דונם, שם הקימו את בתיהם (לימים התפתחה במקום שכונת שערים). בעקבותיהם הגיעו בשנת 1909, מצפון תימן, קרוביהם ומכריהם, קבוצה בת למעלה מ־200 נפש. אלה שלא הלכו לרחובות פנו לראשון־לציון ולפתח־תקוה. הואיל והבאים היו בעלי משפחות, הם היו נכונים לעבוד בכל עבודה ואפילו בשכר נמוך ובלבד שיוכלו להתפרנס.

יהודי צפון תימן הגיעו למושבות בזמן שבו החלו מפלגות הפועלים והמשרד הארץ־ישראלי של ההסתדרות הציונית העולמית, שהקים ארתור רופין ביפו, לקדם את רעיון "כיבוש העבודה". משנת 1905 דגלו מפלגות הפועלים ברעיון – שאף ארתור רופין אימץ אותו – שהתבססות היישוב בארץ־ישראל צריכה להתבצע לא רק על־ידי רכישות של קרקע, אלא גם על־ידי דחיקת הפועלים הערבים ששלטו בענף העבודה במושבות. "כיבוש העבודה" היה הנס שאותו הניפו פועלים ממזרח אירופה, חברי מפלגות הפועלים – "הפועלים האידיאליסטים" – שדבקו ברעיונות לאומיים ובערכי מפלגות הפועלים. אולם, "הפועלים האידיאליסטים" לא הצליחו לחדור באופן משמעותי לעבודה החקלאית במושבות, אם בשל חוסר מיומנותם בעבודת האדמה ואם בשל השכר הנמוך, שלא התאים להם, שקיבלו פועלים חקלאיים. או־אז הועלתה הסברה, שכיבוש העבודה ייתכן למעשה רק באמצעות "פועלים טבעיים": אנשים הרגילים בעבודה קשה, המסתפקים במועט, היכולים לחיות בתנאים לא נוחים והמסוגלים להתחרות עם הפועל הערבי בתפוקה ובשכר. עולי תימן שהגיעו לרחובות, לראשון־לציון ולפתח־תקוה, משכו את תשומת לבם של אנשי המשרד הארץ־ישראלי ושל מנהיגי הפועלים, שראו בהם את אותם "פועלים טבעיים" והציעו שהם ייצאו לכבוש את העבודה.[15] תפיסה

14. אברהם טביב, התיישבות התימנים, עמוד 11, בכ"י [1949] ארכיון אברהם טביב [אא"ט].

15. ניצה דרויאן, באין מרבד-קסמים: עולי תימן בארץ־ישראל 1881-1914, ירושלים: מכון בן־צבי, תשמ"ב, עמוד 134.

זו עמדה מאחורי נסיעתו של שמואל יבנאלי (1911-1912), שיצא לתימן בשליחות המשרד הארץ־ישראלי, כדי לעודד את עלייתם של פועלים.[16]

עולי תימן נתפסו אפוא ככוח עזר כמותי למפעל הציוני, בשעה שעולי מזרח אירופה הוגדרו כחלוצים, וככוח האיכותי בעל התכונות הנחוצות להגשמה בפועל של הרעיון הציוני.[17] ואולם, יהודי תימן לא נהגו כפי שציפו מהם. מיד עם הגיעם לארץ־ישראל, הם הביעו את שאיפתם, שהמוסדות הציוניים יסייעו להם, כשם שסייעו למתיישבים יוצאי אירופה, לרכוש אדמה חקלאית לעיבוד ולהקים לעצמם ישובים. עם הגיעם לרחובות, למשל, הודיע עפג'ין לוועד המושבה, "שהמטרה של כולם לחיות חיים חקלאיים באופן שתהיה לכל אחד חלקת אדמה קטנה ושיעזרו להם בקניית אדמה, כי לשם כך באו לעבוד במושבות ולא נשארו ביפו או בירושלים כשאר העולים".[18] גם בראשון־לציון נוכחו פרנסי המושבה שעולי תימן "מבקשים עבודה, שדות וכרמים", כפי שעולה משיחותיהם עם נציג המשרד הארץ־ישראלי.[19] אם כן, חלקת אדמה להתיישבות היתה אחת התביעות המרכזיות שיוצאי תימן העלו במגעיהם עם הגורמים המשפיעים ביישוב, אך בדרך כלל הם העלו חרס בידם.[20] במהרה הבינו העולים מתימן שכדי שיוכלו לקבל את חלקם במשאבים הלאומיים־הציוניים, עליהם להשתתף בפעילות ובהתארגנות הציונית. רבים מהם הצטרפו למפלגות הפועלים, ועם כינון הסתדרות העובדים (1920) נמנו עם חבריה.

16. על הרקע לשליחות יבנאלי, ראו Gershon Shafir, "The meeting of Eastern Europe and Yemen: 'idealistic workers' and 'natural workers' in early Zionist settlement in Palestine", *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 13, no. 2, 1990, pp. 175-179; על שליחות יבנאלי לתימן והעלייה שעודד, תוך שימוש במוטיבים משיחיים, ראו בת־ציון עראקי קלורמן, משיחיות ומשיחים, שם, עמודים 124-129.

17. Yoav Peled and Gershon Shafir, "The roots of Peacemaking: The Dynamics of Citizenship in Israel, 1948-1993", *International Journal of Middle East Studies*, 28 (1996), pp. 401-402.

18. טביב, התיישבות התימנים, שם, עמוד 11.

19. פרוטוקול ועד המושבה ראשון־לציון מס' 311, 10 באוקטובר 1909, ארכיון מוזיאון ראשון־לציון [אמר"ל], ע1 14; י' שפרינצק, "בין התימנים", הפועל הצעיר, תרע"ב, בתוך: פרקי הפועל הצעיר, ג, תל־אביב: תרצ"ה, עמודים 228, 232.

20. ראו, למשל, בת־ציון עראקי קלורמן, "התיישבות פועלים תימנים ואשכנזים: מראשון־לציון לנחלת־יהודה ובחזרה", קתדרה, 84 (תשנ"ז), עמודים 85-106; Shafir, op. cit., pp. 182-187.

עקב מספרם הנכבד ביישוב, החלו מפלגות שונות לחזר אחריהם ערב הבחירות לאסיפת הנבחרים הראשונה (1920): "פתאום נעשו הכול קרובינו. זה מושך מאצלו וזה מושך אצלו מימין ומשמאל [...]".[21] בקול קורא, "עורי תימן", שפרסם ערב הבחירות אברהם טביב, לימים סגן יו"ר התאחדות התימנים, הוא הציג את הכוחות המושכים את הבוחרים יוצאי תימן: החפשים [חילונים], החרדים (כלומר, הציונות הדתית – בתקופת המנדט נקראו כל הדתיים בשם "החרדים") ורשימות של יוצאי תימן. עד ראשית שנות העשרים הקימו יוצאי תימן התארגנויות פוליטיות אחדות, שלוש מהן הופיעו כרשימות פוליטיות בבחירות לאסיפת הנבחרים הראשונה.[22]

למרות מעורבותם העמוקה בהסתדרות, הבשילה בשנת 1923 אצל יוצאי תימן ההכרה שעליהם להקים ארגון פוליטי בלתי תלוי בהסתדרות, שייצג את כל יוצאי תימן בארץ־ישראל. היזמה הייתה בעיקר של זכריה גלוסקא, אברהם טביב ושלום כהן הרמתי, שצרפו אליהם את אברהם צארום (יו"ר ועד העדה בירושלים ופעיל "המזרחי"). יזמתם נבעה מן ההכרה שמפלגות הפועלים וההסתדרות לא שיתפו אותם בתהליך קבלת ההחלטות בעניינים הנוגעים להם, לא ייצגו אותם כראוי ואף דחקו אותם הצדה.[23] ועידת ייסוד של "התאחדות התימנים" התקיימה בתל־אביב ב"תלמוד תורה לתימנים" בכ"א־כ"ג שבט תרפ"ג (7-9 בפברואר 1923). בוועידה השתתפו נציגים מן המושבות והערים, ונבחר ועד מרכזי (כונה אחר־כך: "מרכז התאחדות

21. אברהם טביב, תמצית מזיכרונות תימני ראשון, 1920, כתב־יד.

22. חנה הרצוג, עדתיות פוליטית. [אפעל]: יד טבנקין, 1986, עמודים 26-31. בבחירות לאסיפת הנבחרים הראשונה השתתפו, כאמור, שלוש רשימות של יוצאי תימן (רשימה מירושלים ושתי רשימות מיפו) והן זכו ב־20 צירים, שהיוו 5.8 אחוז מכלל 314 הצירים. יוצאי תימן הצביעו גם עבור מפלגות הפועלים וגם עבור המזרחי. בראשון־לציון, יישובו של אברהם טביב, הצביעו 136 מיוצאי תימן עבור אחדות העבודה; הם ביקשו לציין שהם אחדות עבודה תימנית.

23. זכריה גלוסקא, ספר למען יהודי תימן, שם, עמוד 113; והשוו הרצוג, עדתיות פוליטית, שם, עמודים 38-39; על אסיפה של יוצאי תימן בתל־אביב וטענותיהם, כי אין דואג ל"הגירת התימנים", "בין התימנים", הארץ, 29.1.1923; בשנת 1920 פרצה שביתה ביקב ואחדות העבודה ניהלה משא ומתן עם הנהלת היקב. הנושאים ונותנים הסכימו, שפועלים אשכנזים יקבלו העלאת שכר גבוהה מזו של פועלים תימנים וספרדים. על כך, ראו בת־ציון עראקי קלורמן, "יהודי תימן, העלייה השנייה ותנועת הפועלים – אפלייה על בסיס תרבותי־רעיוני או כלכלי ואתני? הערות על: יוסף גורני, כוחו וחולשתו של ה'פטרנליזם' הערכי – תדמית יהודי תימן בעיני מנהיגות העלייה השנייה", קתרסיס, 2 (2004), עמודים 64-66.

התימנים") ובו נטלו חלק הדמויות המרכזיות, שרובן פעלו גם ב"מועצת התימנים":[24] בשנת 1925 השיגה התאחדות התימנים השג נכבד וחד פעמי – 8.8% מקולות הבוחרים לאסיפת הנבחרים השנייה. התחזקותה הפוליטית של התאחדות התימנים אפשרה לה להיכנס לתחומי פעולה שבעיני ההסתדרות היו עד אז נחלתה בלבד, כגון: עבודה, שיכון וחינוך. בתגובה, הקימה ההסתדרות, בשנת 1926, ארגון מתחרה: "קלוב הפועלים התימנים" (שבשנת 1934 הפך ל"מרכז העובדים התימנים בא"י").[25]

מניסיונם של יוצאי תימן במפלגות הפועלים ובהסתדרות, הם למדו את כללי המשחק הפוליטי והתוודעו לרטוריקה הציונית הלאומית ופעלו על בסיס כוחם הפוליטי כדי להשיג תקציבים ומשאבים שונים מן ההנהלה הציונית. הם דאגו להציג את עצמם תמיד כשווי ערך לכוחות האידיאולוגיים והפוליטיים שניהלו את ההסתדרות הציונית. יתר־על־כן, כדי לקדם את מטרותיהם ולמצוא אוזן קשבת במסגרת הקונסנזוס הציוני, ניסו מנהיגי התאחדות התימנים ועסקנים אחרים יוצאי תימן למצוא בעברם רקע "ציוני", או לברור אלמנטים בתולדותיהם, שיאפשרו להם לשייך את עצמם לנרטיב הציוני. הם ביקשו להראות, כי רעיונות התנועה הציונית היו חלק מהנרטיב הטבעי של יהודי תימן עוד בהיותם בארץ מוצאם.

לפי מתכונת זו, הם הציגו את עצמם כמי שאינם זקוקים לאידיאולוגיה חדשה, שתשנה את דפוסי החיים או את ערכיהם ה"גלותיים" לטובת דפוסי חיים חדשים וערכים ציוניים, שכן מלכתחילה הם היו כביכול בעלי תכונות "ציוניות" טבעיות. כך, למשל, הם ניסו להסתפח לאתוס הציוני על־ידי אימוץ התפיסה האשכנזית־ציונית, שיהודי תימן הם פועלים טבעיים, מוכשרים ומתאימים לכיבוש העבודה.

זאת ועוד, במענה לצרכי השעה הומצאה היסטוריוגרפיה ציונית־תימנית, שגיבשה שני נרטיבים מקבילים ומתחרים (ומכמה בחינות אף סותרים – ראו

24. "מועצת הפועלים" פעלה משנת 1918 לערך בחסות מפלגות הפועלים וייצגה את הפועלים יוצאי תימן במגעיהם עם מפלגות הפועלים והמשרד הארץ־ישראלי. ראו, למשל, "החלטות מועצת התימנים ביפו ט"ז־י"ח שבט תרפ"ב", אצ"מ 143 KKL3.

25. זכריה גלוסקא, ספר למען יהודי תימן, שם, עמוד 118; פנחס קפרא, מני תימן ובשערים, רחובות: פ' קפראן, תשל"ח, עמוד 336; חנה הרצוג, עדתיות פוליטית, שם, עמודים 44-47.

להלן).[26] שני הנרטיבים אימצו לעצמם אלמנטים "ציוניים" מרכזיים על מנת לשבץ את יהודי תימן במקום מרכזי יותר במפת האמפתיה הלאומית. נרטיב אחד, זה המוקדם, טען שיהודי תימן בארץ מוצאם חיו חיי חופש, יצירה ועבודה עוד בטרם החלו בכך החלוצים בארץ־ישראל; והנרטיב האחר פיתח את רעיון חיי הסבל והייסורים שהיה מנת גורלם של יהודי תימן בגלותם. יתרת הדיון בחיבור זה תוקדש לתיאור של שתי מסורות היסטוריוגרפיות אלו ולניתוחן.

אימוץ רעיון כיבוש העבודה

הזכרנו כבר כי מימי העלייה השנייה התקבל רעיון העבודה העברית כעיקרון מרכזי באידיאולוגיה הציונית,[27] וכי עקב קשייהם של יוצאי אירופה זוהו יוצאי תימן כפתרון במאבק לכיבוש העבודה במושבות. בתימן חיו אמנם רוב היהודים בכפרים בקרב שבטים חקלאיים, ואף שכמה מהם היו בעלי קרקעות, הם כמעט ולא עסקו בעצמם בחקלאות;[28] רובם היו בעלי מלאכה והתפרנסו גם כסוחרים זעירים. הרקע התעסוקתי שלהם דמה לזה של יהודים ממזרח אירופה.[29] אלה ואלה נעדרו הכשרה חקלאית, אך "הפועלים הטבעיים" היו אמורים ללמוד לעבד את האדמה, בעוד ש"הפועלים האידיאליסטים" ממזרח אירופה נועדו ללמוד להיות אנשים מודרניים המחויבים לרעיון הלאומי־הציוני.[30] בשנת 1912 כתב דוד בן־גוריון:[31]

---

26. על "דו־פרצופיות" ומסרים סותרים באידיאולוגיה לאומית, והיחס בין אידיאולוגיה ו"צורכי השעה", ראו, Bhabha, *Nation and Narration*, Ibid., p. 3.
27. על ניצחון האידיאולוגיה של עבודה עברית וכישלון המאבק לעבודה עברית, ראו אניטה שפירא, המאבק הנכזב: עבודה עברית 1929-1939, תל־אביב: אוניברסיטת תל־אביב/הקיבוץ המאוחד, תשל"ז.
28. בדרך כלל החכירו יהודים בעלי קרקעות את נחלותיהם למוסלמים מקומיים והתחלקו איתם בהכנסות.
29. כ־40 אחוז מיהודי מזרח אירופה עסקו במסחר, השאר היו פועלי מלאכה ושכירי יום ומיעוטם היו פועלי תעשייה; ראו יואב פלד, אוטונומיה תרבותית ומאבק מעמדי, תל־אביב: הקיבוץ המאוחד, 1997, עמודים 30, 37; גור אלרואי, אימגרנטים: ההגירה היהודית לארץ ישראל בראשית המאה העשרים, ירושלים: יד בן צבי, תשס"ד (2004), עמודים 44-45.
30. Yoav Peled, "Towards a redefinition of Jewish nationalism in Israel? The enigma of Shas", *Ethnic and Racial Studies*,Vol. 21, No. 4, July 1998, p. 712.
31. דוד בן־גוריון, "חקה אחת", האחדות, גיליון כ"ה־כ"ו, י"ד ניסן התרע"ב (1.4.1912); על חיוניותם של יוצאי תימן לכיבוש העבודה במושבות, ראו גם זרובבל, "התימנים והגליל העליון", האחדות, גיליון ל"ח־ל"ט, י"ב אב התרע"ב (26.7.1912).

נעלה מכל ספק, שכניסת הפועלים התימנים למושבות, שהתחילה לפני שלוש שנים ושהולכת עכשיו ומסתדרת, הריהי הופעה חשובה ממדרגה ראשונה בחיי הישוב, כי פה נמצא המפתח לפתרון הרדיקאלי של שאלת העבודה העברית במושבות.

אולם כבר בשנת 1924 הבחינו פעילים במפלגות הפועלים, שיוצאי תימן אינם כובשים את העבודה במושבות: [32]

חמש עשרה שנה עברו כבר מהיום שהתחילו התימנים להופיע במושבות בתור כובשי העבודה העברית [...]. אם נעבור כיום במושבות שבהן יושבים התימנים ישיבת קבע, נוכח מהר, כי החלום שרבים חלמו, כי התימנים יכבשו את העבודה במושבות – אין לו שום אחיזה במציאות. אמנם על־יד המושבות הגדולות משתרעות שכונות גדולות של תימנים, אבל השפעתן על סדר העבודה במושבות כמעט שאינה ניכרת. כניסת התימנים למושבות לא שינתה בהרבה את מצב מהלך העבודה בהן והרשם הכללי גם כיום הוא, שעבודתנו נעשית על־ידי אחרים.

עם זאת, דימויים של יוצאי תימן, כמי שערכי העבודה טבעיים להם והם חלק ממהותם, לא נפגם:[33]

הם סוף סוף האלימנט הכי טוב שרכש לו בלי "שבירת רצונו" ובלי "שנוי ערכין" את ההסתגלות לעבודה. התימני, למרות מה ששרש נשמתו גם הוא תקוע בספר, הריהו העובד הכי טבעי שיש לנו בצבור העובדים בארץ, עובד אשר מבלי אידיאליות יתרה רואה בעבודה את תקומתו ואת פתרון חייו.

גם ברל כצנלסון שיבח את תרומתם של יהודי תימן למאמץ כיבוש העבודה.[34] דימויים של יוצאי תימן כחיוניים וכנחוצים למפעל הציוני עוצב אפוא על־ידי מפלגות הפועלים ומוסדות היישוב, שביקשו לשמר את יוצאי תימן ככוח

32. צבי סוחובולסקי, "התימנים במושבות", אדר ב תרפ"ד, בתוך: נחום בן ארי וא' ציפורי (עורכים), רגב (חוברות לעניני הפועל במושבות יוצאות לאור ע"י קבוצת חברים, בסיוע ועדת התרבות של פועלי חדרה), תל־אביב, אייר תרפ"ד, עמוד 12.
33. שם, עמוד 13.
34. ברל כצנלסון, העליה השניה - הרצאות ברל כצנלסון בפני הבחרות הסוציאליסטית (1928), ערכו וההדירו אניטה שפירא ונעמי אביר, תל־אביב: עם עובד, 1990, עמודים 73-74.

עזר למפעל הציוני. אלא שלא בהכרח בהתאם לכוונות מעצבי הדימוי, הוא התקבל ואומץ על־ידי יוצאי תימן עצמם והיה בידיהם לכלי בטיעוניהם למען שילובם במפעל ההתיישבות הציוני כשווי־ערך ולמען מילוי דרישותיהם לרישיונות עלייה. כאשר ביקשו להשתלב במושבים, או להקים להם ישובים חקלאיים משל עצמם, הם טענו, למשל, כי:[35]

> בשכונות התימנים חכו בכליון עינים למושבים הללו, אולי יזכו גם הם להשתתף בבנין הארץ, ולא האמינו כי הסתדרות הפועלים תשא עליה את האשמה הזאת ותבדיל מעליה את צבור הפועלים התימנים, ואינם זוכרים כי התימנים הם החומר היותר טוב לעבודה גופנית בארץ.

עד כמה הפליגו יוצאי תימן וניכסו לעצמם "תכונות ציוניות", עד כי העמידו את עצמם מעל יוצאי ארצות אירופה, מתאר בתרעומת איש תנועת הפועלים, אורח (אשכנזי) שהקשיב לדיוני הוועידה השלישית של התאחדות התימנים שהתקיימה ב־ו'-ט' אדר ב תרפ"ט (19-21 מרץ 1929):[36]

> על מה דברו כל האנשים המכובדים האלה? שמא על אחדות האומה? שמא על הצורך בסבלנות הדדית, בהבנה הדדית? [...]. הטון השולט אחד היה: התימנים הם מיטב האומה, התימנים הם מופת לכולם, באשר האשכנזים אך "קלקול אירופי" מכניסים לארץ; התימנים צודקים תמיד ובכל, כל המוסדות וכל הישוב חטאו נגדם; עליתם צריכה להיות העליה הראשונה, כי מה הם יהודי רוסיה? כלום הרוצים הם ברצינות לעלות? – בו בזמן שהתימנים מחוננים "בסגולה פיסית ומסוגלים לעליה ולהשתרשות בארץ".

על סמך "סגולותיהם" הידועות ניסו יוצאי תימן גם להגמיש לטובתם את הקריטריונים לחלוקת רישיונות עלייה. אברהם טביב וגרשון אגרונסקי (לימים ראש עיריית ירושלים), שנסעו בשליחות הסוכנות היהודית לעדן, השיגו "מאת הרופא בריסקו, רופא כוחות התעופה הבריטית בעדן, תעודה

35. יאיר בן אברהם, הארץ, י"ח אב תרפ"ג (31.7.1923) (ההדגשה שלי. בע"ק); והשוו סעדיה צבירי, "סבלותיהם של יהודי תימן", הארץ, י"ג טבת תרפ"ט (26.12.1928): "מי הם יהודי תימן ומה הם בשביל תחית האומה? יהודים שגלו מארצם, יהודים טובים, חרוצים, עמלים, סבלנים שאינם נרתעים מפני קשי החיים... אלמנט חרוץ ועובד".
36. מ"ב, "הברכות לתימנים וטעמן", דבר, י"ד אדר ב תרפ"ט (26.3.1929).

המיוסדת על ניסיונו האישי בתור בודק העולים במשך השנתיים האחרונות, האומרת כי אין הגיל גורם חשוב באיש התימני עד כמה שזה נוגע להסתגלותו לעבודה. הוא כתב בפירוש, לפי הצעת מר אגרונסקי, כי תימני בן 45 אם הוא בריא ושלם בגופו, הוא מסוגל לעבודה יותר מיהודי מארצות אירופה מגיל 35 ולמטה".[37] ובאותו עניין כותב טביב:[38]

> הגשנו כמה תזכירים להנה"צ והסברנו לה, שחברינו מסוגלים לעבודה ואפילו אם כבר הגיעו לשנת ה־60. בקשנו מההנה"צ לבקר במושבות התימניות וימצאו שם בני ששים ושבעים כפופים תחת המעדר.

יוצאי תימן לא הגשימו, כאמור, את הציפיות שתלו בהם החלוצים יוצאי אירופה ולא מימשו את הדימוי שהוצמד להם ככובשי עבודה. הרקע התעסוקתי שלהם לא הכשיר אותם בכל מקרה לעבודה חקלאית; הם היו מעטים במספר ביחס למספרם הרב של הפועלים הערבים; הם גם לא הסתפקו במועט; הם חזרו ודרשו – ולרוב לא קיבלו – שכר הולם לעבודתם והשוואת שכרם לשכרו של פועל אשכנזי; הם אף ביקשו לשפר את תנאי מגוריהם, להרחיב את הקרקע שהוקצתה ליישוביהם, ולאפשר להם להקים יישובים כדוגמת אלה שהוקמו למתיישבים אשכנזים.

למרות כישלון המאבק לכיבוש העבודה בכללותו, וחרף חוסר יכולתם של יוצאי תימן לשנות את מסלול הכישלון, המשיך קולם של עסקני יוצאי תימן להתגאות בהנפת דגל כיבוש העבודה, כאחת מתרומותיהם החשובות למאמץ הציוני בארץ. יוצאי תימן תוארו כמי שתרמו באופן המרבי למימוש רעיון העבודה העברית. כך, למשל, כתב בשנת 1945 ישראל ישעיהו, פעיל בהסתדרות ובמפא"י ולימים שר בממשלת ישראל ויו"ר הכנסת, כי את "קשיי המעבר לעבודה שנתקלו בהם העולים היהודים מארצות אירופה בימי העלייה השניה, לא ידעו התימנים. מיד בבואם ארצה נצטרפו לצבא העובדים". עוד

37. אברהם טביב, "דין וחשבון השליחות לעדן", אצל: ישראל ישעיהו, "שליחות גרשון אגרון (אגרונסקי) ואברהם טביב לעדן בשנת תר"ץ – דין וחשבון המשלחת בלווית מבוא, הערות והארות". בתוך: ישראל ישעיהו ויוסף טובי (עורכים), יהודי תימן: פרקי מחקר ועיון, ירושלים: תשל"ו, עמוד רטו.

38. אברהם טביב, "מצוקת היהודים בתימן ומכשולי העליה", הארץ, ז שבט תר"ץ (5.2.1930); על הצגת כשירותם של התימנים בעבודה חקלאית גם בגיל מבוגר בפני משלת המנדט, ראו גלוסקא, למען יהודי תימן, שם, עמוד 199.

כתב על "זכותם ככובשי עבודה", ועל "הסתגלותם של התימנים לתנאי הארץ ולחייה" ועל כוח הסבל שלהם, ועל כך שהם, "ממלאים מצוה ציונית גדולה, מצות שיבת העם אל האדמה".[39] ובשנת 1951 כתב ישעיהו על הצלחתם של הפועלים יוצאי תימן להתחרות בפועל הערבי במשקי איכרי המושבות, וציין כי "הפועל העברי, איש העלייה השנייה, שש לראות כיצד כובשים עולי תימן עמדות־העבודה העברית במושבה; הוא ראה והנה כרמי המושבה ופרדסיה, בתיה ורחובותיה מתייהדים לעיניו, ורבתה שמחתו".[40] אלא ששמחתו של "הפועל העברי" לא הועילה ל"פועל הטבעי". על אף הכול "הפועלים האידיאליסטים" ושאר מהגרים אשכנזים הם בלבד נתפסו כציונים אמיתיים. הם אלה שנועדו להוביל את המפעל הציוני, ותפקידם זה שימש הצדקה לדרוש ולקבל יחס מועדף מצד המוסדות המיישבים. יוצאי תימן (ושאר יוצאי ארצות האסלאם) נשארו בתודעה הציונית "פועלים טבעיים" המסוגלים אך ורק לעבודת כפיים.

נרטיב החופש, העבודה והגבורה

הרטוריקה של יוצאי תימן וכתיבתה ההיסטוריוגרפית, בעיקר עד סוף שנות העשרים, שיעתקו רעיונות המייצגים את הדמות המיתית שנוצרה בארץ־ישראל בדבר "היהודי החדש" – בן־חורין, אמיץ ובעל יזמה – דימוי המנוגד לכל אותם דימויים מקובלים הקשורים ביהודי ה"גלותי" המדוכא, הכנוע והפסיבי.[41] כדי לבסס את טיעונם של יהודי תימן, שהם, מלכתחילה, היו פטורים מן הפגמים שדבקו ביהודים גלותיים בני אשכנז, תוארו היחסים בין יהודים למוסלמים בתימן כידידותיים עד כדי אידיאליזציה – באופן המנגיד את סיפור הרדיפות והדיכוי של היהודים באירופה. ברשימה משנת 1920 הצביע אברהם טביב על כך שבניגוד ליהודי אירופה, יהודי תימן לא

39. ישראל ישעיהו, "שבילי העליה מתימן לציון", בתוך: י' ישעיהו וא' צדוק (עורכים), מתימן לציון, שם, עמודים 44-50.

40. ישראל ישעיהו, "במה נשתבחו עולי תימן?", תשי"א, הובא לדפוס בתוך: אברהם וולפנזון (עורך), ישראל ישעיהו, לחוד ויחד, תל־אביב: המרכז לתרבות וחינוך/ ההסתדרות הכללית, 1990, עמוד 172; על דבקותם של יהודי תימן בעמל כפיים והשתלבותם "במאמץ היצירה בארץ", ראו גם, יהודה רצהבי, יהדות תימן, תל־אביב: מטכ"ל/קצין חינוך ראשי, תשל"ח 1978.

41. עוז אלמוג, הצבר – דיוקן, תל־אביב: עם עובד, 1997, עמודים 14-16, 127-132, 293.

נהדפו החוצה מארץ מולדתם מחמת שנאת הגויים: "[הם] לא באו מתוך דוחק עוני או צרות כלום. פרעות פולניה אינם אתנו, עלילות רוסיה אינם אצלנו, שמדות הונגריה אינם נהוגים אתנו...".[42] בעורי תימן (1919), פנה טביב ליוצאי תימן בארץ־ישראל והזכיר להם את חייהם השאננים והבטוחים בכפרי תימן ובעריה: "רבותינו, לא מחוסר דירות ולא מחוסר פרנסה ולא מפני צרות באנו מארצות פזורינו. האם היינו חסרים באוז"ל [צנעא] המדינה ואגפיה וצעדה העיר ובנותיה והדור"ם [ד׳מאר] ובנותיה מנוחות שאננות?"[43] וכך תיאר טביב בשנת 1932 את מעמד הפרידה של עולי 1909 מחבריהם בצפון תימן:[44]

> הפרדה היתה בהמון עם ובעגמה גדולה לאחיהם הנשארים וגם לערבים השכנים. רֻבּם יצאו ללוות את הנוסעים עד מיל ושני מילים מחוץ לכפר [...] ולא נשמע קול הברכות מפני קול הבכי, ויותר של הערבים, כי אמרו זו היא פרידה עולמית.

על שכניו הערבים כתב:[45]

> הרֹב המוחלט מצֻיינים ברוח האנושיות שלהם ומדותיהם והליכותיהם נאות עם כל אדם באשר הוא אדם, לא פחות מאשר בארץ שמצֻיינה בתרבות ובנמוסים. ויותר גדול חסדם על האנשים החוסים בצלם, יהיו בני כל גזע או דת שהיא [....]. והיהודים חיו שם ממש חיי חפש ודרור, נהנים מכל הזכיות.

סיפור מסעו של טביב, בדרך לנמל מידי בחוף ים סוף (ואחר־כך לארץ־ישראל), מציג גם את גבורת הנוסעים היהודים, שהניסו שודדים שרצו לפגוע בהם, ומדגיש, אגב כך, את אופיים השונה כל כך מזה של יהודי אירופה הנרדפים:[46]

---

42. אברהם טביב, "תמצית מזכרונות תימני ראשון", 1920, כתב־יד.
43. טביב, שם, עמוד ג.
44. אברהם טביב, שבי תימן, שם, עמוד 30.
45. טביב, שם, עמוד 26; על "משכנות מבטחים" בתימן כותב טביב גם בעורי תימן, שם, עמוד 1.
46. טביב, שם, עמודים 31-32. גרסה מאוחרת לאותו מסע, מאת אהרן עפג׳ין, (משנת 1950 לערך) גורסת, שהשודדים הניחו ליהודים לא רק בשל היותם חמושים ועזי נפש, אלא כיוון שהם קיבלו תשלום כספי מן הנוסעים; ראו בת־ציון עראקי קלורמן,"אהרן עפג׳ין והעלייה מצפון תימן: דיון היסטוריוגרפי", פעמים, 84 (תש"ס), עמודים 95, 100-101.

> נשאנו עינינו והנה אנו מוקפים גדוד גדול כארבעים איש כושים, כולם מזֻיָנים, והם עומדים על־ידינו כעשרים אמות. בהלה תקפה את כלנו, אך מבין החברה שלנו נמצאו קולות מרגיעים בלשון העברית לאמר, אל תבהלו, והיו נכונים. וקול אחד קרא "אל הזין, וכל אחד יעמוד על יד המחנה ופניו לצד חוץ". ועל הנשים הזהירו שלא יצעקו. היהודים חגרו כלם את החרבות, ורק ששה מן השורה היו מזינים גם ברובים ועמדו בשני קצות המחנה [...]. האנשים שלנו שלפו את חרבותיהם וכל אחד נשען על איש חרמו [מלכים א, כ 42] בשמאלו והיד הימנית מחזיקה בחרב המונפה נגדו, ומקצה המחנה כוננו אליהם את הרובים [...]. היהודים בעלי הרובים עמדו במקומם והביטו אחרי הכושים עד שנעלמו מן העין.

אם כן, סיפור עלייתו של טביב מבקש להראות שיהודי תימן, שחיו חיי חירות עוד בארצם, היו מתאימים מלכתחילה למודל החלוץ הארץ־ישראלי, וכי הם ראויים להשתלב כשווים במפעל הציוני. מהנרטיב שלו אפשר אף להסיק שהתכונות המיוחסות לחלוץ האשכנזי, כגון נחישות, דרור ועוז, הן שורשיות אצל יהודי תימן, שכן הן היו חלק ממהותם וניכרו באורחות חייהם עוד בארץ הולדתם. יש בכך גם התרסה כנגד התפיסה שראתה ביהודים אלה מי שאמורים להסתפק בסיוע לחלוצים שבאו מאירופה, שהם הם כביכול הזרוע האיכותית של המפעל הציוני.

נרטיב הסבל והייסורים

במקביל לנרטיב החופש, העבודה והגבורה, פיתחה, כאמור, ההיסטוריוגרפיה של יהודי תימן, במיוחד במהלך שנות השלושים של המאה ה־20, נרטיב שונה, של סבל וייסורים, שבמרוצת הזמן החליף את הנרטיב הראשון והשתלט לגמרי על "הסיפור הרשמי" שלו. התפתחות זו קשורה, ראשית לכול, בצרכים מעשיים דחופים: גיוס כספים לטובת פעילות התאחדות התימנים ומאבק להקצאה נדיבה יותר של רישיונות עלייה – מאבק שהתנהל גם במסדרונות הסוכנות היהודית וגם מחוצה לה – בשל ההגבלות שהטילה ממשלת המנדט הבריטי ובשל מדיניות הקצאת רישיונות העלייה של הסוכנות היהודית.

התאחדות התימנים נזקקה לכספים, כדי לממן את פעילותה השוטפת ולסייע למהגרים בכוח בהוצאות הנסיעה מתימן לארץ־ישראל. גיוס הכספים כלל מגביות בקרב יוצאי תימן במצרים ובארץ־ישראל, שבה נערכו מגביות גם

בקרב הציבור הכללי.[47] כדי לעורר את רחמי הציבור ולעוררו לפתוח את כיסיו הכבירו מנהיגי התאחדות התימנים בתיאור מצבם העגום של היהודים בתימן. דוגמה לבקשות לתרומה אלה היא המודעה שהתפרסמה בדואר היום, בנובמבר 1923, מטעם הוועד המרכזי להתאחדות התימנים:[48]

> רע ומר מאז ומעולם גורל כנסת ישראל בתימן, מעולם לא ידעה שלוה, לא ראתה בטובה, תמיד הדביקוה רודפיה והיתה מטרה לחצי אויביה. תמיד היה גורלה סבל רב, כפן ומחסור, משלחת מלאכים רעים, דבר ורעבון.
>
> ואולם הגזירות האחרונות הגדישו את הסאה! [...] מכל גלילות תימן מתקבלים מכתבים, חתומים בחתימת בתי הדינים אשר בכל גליל וגליל. במכתבים אלו מתנים הם וסופרים אחת לאחת את צרותיהם של ישראל: מסים וארנוניות חדשים לבקרים, עלילות שוא, עדויות שקר, עושק רכוש, גזל משפט ועוות הדין וכו' וכו'. אך האחרון הכביד: עושק נפשות, גזירות שמד על יתומים ויתומות. שוד כלות מחפתן וענוי זקנים [...]. המונים המונים בארצות התימן כבר כשל כח סבלם והם נסים משם מנוסת חרב, עוזבים למשנאיהם את שארית רכושם ונמלטים על נפשם... ומגמת פניהם אל עדן וחדידה, אל ערי החוף, אשר משם ספינות תהלכנה אל ארץ ישראל משאת נפשם [...]. אך בערי החוף רע ומר מצבם, כי עיפה נפשם מטלטולי הדרך וכלתה פרוטה מן הכיס ואין בידיהם לשלם שכר הספינה והרי הם מתגוללים שם בלי מחסה ומסתור, רעבים וצמאים, ערומים ויחפים.

בעיית גיוס הכספים מילאה, כאמור, תפקיד חשוב בנרטיב הסבל והייסורים. עיקרו התבסס על המאבק למען השגת רישיונות עלייה. אחרי מאורעות תרפ"א מאי 1921 בארץ־ישראל (ראו להלן), לחצו הערבים הפלסטינים על שלטונות תימן למנוע יציאת יהודים מהמדינה.[49] בסוף שנת 1922 פרסם

---

47. על הפעילות לגיוס כספים, ראו הודעות הועד המרכזי להתאחדות התימנים, תרפ"ג־תרפ"ד.
48. "קרן עליית התימנים – קריאה גדולה!", דואר היום, כ"ד חשון תרפ"ד, 4.11.1923.
49. על הגברת מאמציהם של הפלסטינים לגייס למאבקם את ראשי עולי הרגל, שבאו ממדינות ערביות שונות, ובכללן תימן כדי לקיים את החג' במכה ביוני 1922, ועל הקמת היסודות לסולידריות כול־ערבית בעניין ארץ־ישראל, ראו יהושע פורת, צמיחת התנועה הלאומית הערבית-הפלסטינאית, 1918-1929, ירושלים: עם עובד תשל"א, עמודים 214-216; על ביקור משלחת ערבית פלסטינית בתימן בשנת 1924, ראו אברהם טביב, שבי תימן, שם, עמודים 46-47.

האמאם יחיא צו, שאסר על יהודים לצאת מתימן והורה להחרים את כל רכוש הדלא ניידי של אלה מהם שיצאו מגבולות המדינה, אף אם מכרו כבר את רכושם ונסעו. צו איסור היציאה נשאר בתוקפו עד שבוטל באופן רשמי בשנת 1949. איסור זה הקשה בעיקר על יציאת יהודים מצנעא ומכמה מקומות במרכז תימן. עם זאת, האמאם עצמו העניק מידי פעם אישורי יציאה לפונים אליו, ויהודים שיצאו משאר חבלי תימן כמעט ולא נתקלו בעיכובים.[50] יתר־על־כן, לאחר פרסום הצו עלה בהתמדה מספר היהודים שיצאו מתימן,[51] חלקם, יש לציין, עזב עקב הבצורת והרעב שפקדו את תימן בשנות השלושים. למעשה, היקף העלייה מתימן היה תלוי במדיניות ההגירה של בריטניה, ששלטה גם בעדן – המושבה שבה נמצא נמל היציאה של העולים – ובמידה לא פחותה גם במדיניות חלוקת רישיונות העלייה של הסוכנות היהודית.

בשנת 1922 פרסמה ממשלת המנדט הבריטי תקנות שהתנו את העלייה ביכולתה הכלכלית של הארץ לקלוט עולים חדשים.[52] הממשלה העניקה

---

50. על מדיניותם הרשמית והלא רשמית של שלטונות תימן בשאלת ההגירה יהודית והתמורות שחלו בה במהלך הזמן, ראו בת־ציון עראקי קלורמן, "העלייה מתימן בתקופת המנדט: בין מדיניות תימן, בריטניה הגדולה והסוכנות היהודית (1920-1948)", בתוך: שלום סרי (עורך), הליכות קדם במשכנות תימן, תל־אביב: הוצאת אעלה בתמר, תשס"ה, עמודים 267-286.

51. נתונים על מספרי הנכנסים לארץ־ישראל, ראו בתוך: D. Gurevitch, and A. Gretz, *Statistical Handbook of Jewish Palestine 1947*, Jerusalem: [n.d.], pp. 104-105.

52. על המהומות שאירעו בחודש מאי 1921 ועל צעדי הממשלה הבריטית לפייס את הפלסטינים על־ידי הגבלות על הגירה יהודית, ראו יהושע פורת, צמיחת התנועה הלאומית, שם, עמודים 104-108; על התניית העלייה ביכולת הכלכלית של הארץ ראו, למשל, פנחס עופר, "התגבשות משטר המנדט הבריטי והנחת יסודות לבית לאומי יהודי", בתוך: משה ליסק (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ־ישראל מאז העלייה הראשונה, תקופת המנדט הבריטי, א, ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, תשנ"ד, עמוד 308. מדיניות הבריטים הצטיירה אמנם כוויתור לערבים, אך היא התאימה לרצונה של ההסתדרות הציונית וליכולתה לפעול למען קליטת העלייה. ראו Moshe Mossek, *Palestine Immigration Policy under Sir Herbert Samuel*, London: F. Cass 1978, p. 133; אביבה חלמיש, מדיניות העלייה והקליטה של ההסתדרות הציונית 1931-1937, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, תל־אביב: אוניברסיטת תל־אביב תשנ"ו, עמודים 14-15; אביבה חלמיש, "עלייה לפי יכולת הקליטה הכלכלית: העקרונות המנחים, דרכי הביצוע וההשלכות הדמוגרפיות של מדיניות העלייה בין מלחמות העולם", עיונים בתקומת ישראל - סדרת נושא כלכלה וחברה בימי המנדט, 1918-1948, באר־שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב, תשס"ג, עמודים 179-216.

רישיונות עלייה באופן חופשי למהגרים שהוגדרו בעלי הון או בעלי מקצוע חיוני, ואילו כניסתם של מהגרים ללא הכשרה מקצועית נדרשת, שהיו חייבים לעבוד על מנת להתפרנס – וכאלה היו מרבית העולים מתימן – הייתה מוגבלת במספרה ונקבעה על־פי מכסות בקטגוריה של "עובדים". בשנות השלושים גם גדל מאוד מספר היהודים שעלו מאירופה, במיוחד מפולין, וכן מגרמניה שלאחר עלייתו של היטלר לשלטון (1933);[53] גידול זה תרם למרד הערבי הגדול של שנת 1936, שבעקבותיו הטילו הבריטים גם הגבלות מדיניות בנוסף להגבלות הכלכליות על ההגירה.

מראשית שנות העשרים טיפלה ההסתדרות הציונית בחלוקת רישיונות העלייה וכאשר הוקמה הסוכנות היהודית בשנת 1929,[54] העבירה הממשלה הבריטית לידיה את האחריות לחלוקת רישיונות העלייה מהקטגוריה של עובדים והתלויים בהם (נשים וילדים) וזו חילקה אותם ליהודים בארצות השונות, על־פי שיקול דעתה. עד שנת 1934 נמנו מרבית העולים על קטגוריית העובדים והתלויים בהם; משנת 1935 גבר משקל העולים מקטגוריות אחרות. השאלה הייתה למי יחולקו הרישיונות? כל מפלגה שהשתתפה בבחירות לקונגרס הציוני הייתה מעוניינת להגביר את עצמתה הפוליטית באמצעות צירופם אליה של עולים בעלי זיקה אידיאולוגית או חברתית. תנועות הפועלים, שבשנות העשרים השפיעו על ההסתדרות הציונית ובשנות השלושים שלטו בה, עודדו את עלייתם של חברים בארגונים ציוניים הקרובים אליה בהשקפותיהם ופעלה למנוע את כניסתם של "לא מתאימים".[55] ויסות העלייה היה קשור אפוא לחלוקת רישיונות בין תנועות פוליטיות, ארגונים

53. בשנת 1932 – 9,553; בשנת 1933 – 30,327; בשנת 1934 – 42,359; בשנת 1935 – 61,854; ובשנת 1936 – 29,727, משה ליסק, "עלייה קליטה ובניין חברה בארץ־ישראל בשנות העשרים (1918 – 1930), בתוך: הנ"ל (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ־ישראל מאז העלייה הראשונה, תקופת המנדט הבריטי, ב, ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, תשנ"ה, עמוד 215; Gurevitch and Grets (*Statistical Handbook*), ibid., pp. 104-105. מספרים נמוכים יותר: בשנת 1932 – 5,480; בשנת 1933 – 27,289; בשנת 1934 – 36,619; בשנת 1935 – 55,407; ובשנת 1936 – 26,976.

54. הקמת הסוכנות היהודית זכתה בתמיכה בריטית בתקווה שבמקביל תוקם "סוכנות ערבית".

55. היא נתנה, למשל, עדיפות לחניכי תנועות נוער סוציאליסטיות, כגון "החלוץ", שעברו הכשרה אידיאולוגית ומעין חקלאית, על־פני מועמדים אחרים.

מקצועיים, קרובים ומקורבים, אך גם לקביעת סדר עדיפויות בין מדינות שונות, וזאת על־פי שלושה קריטריונים: א. גודל התנועה הציונית החלוצית במדינה הנידונה והיקף התרומות שהועלו ממנה לקרנות הציונית; ב. מספרם של בעלי המקצוע שהוגדרו כדרושים בארץ־ישראל בקרב אנשי אותה עלייה; ג. מצבם הכלכלי או הפוליטי של היהודים במדינה הנידונה. קריטריונים אלה נתנו עדיפות למהגרים מארצות מזרח אירופה, בשעה שמהגרים ממערב אירופה ובייחוד ממדינות במזרח־התיכון ובצפון אפריקה היו בעדיפות נמוכה.[56] הואיל ובתימן לא הייתה תשתית ארגונית לתנועה הציונית, לא התקיימה פעילות ציונית, ויהודיה נעדרו כל הכשרה מקצועית נדרשת, הרי שהערוץ היחידי שנותר להם במאבקם לעדיפות בקבלת רישיונות עלייה היה הצגת החיים בתימן כחיים של מצוקה המציבים סכנה לעצם הקיום היהודי.

מנהיגיהם של יוצאי תימן בארץ־ישראל התמודדו עם פניות נואשות של מהגרים יהודים, שהגיעו מתימן לעדן ונתקעו שם כיוון שלא קיבלו רישיונות עלייה. גם קרוביהם בארץ הרבו כמובן ללחוץ למען תזורז עלייתם. לרוב אזל כספם של יהודים אלה והם נותרו בעדן ללא קורת גג וללא מקורות פרנסה נאותים. בנוסף על כך, משנת 1933 העדיפה הממשלה הבריטית בארץ־ישראל את יהודי גרמניה, והקציאה להם סרטיפיקאטים בקטגוריות שונות ובכלל זה ב"עלייה העובדת". ממשלת המנדט דרשה מן הסוכנות היהודית להקצות חמישה עד עשרה אחוזים ממספר רישיונות ה"עובדים" ליהודים מגרמניה בגיל 36-45, ובכך הקטינה את סיכויי עלייתם של מהגרים עובדים מארצות אחרות.[57] מנהיגיהם של יוצאי תימן סברו שמדיניות העדפת יהודי גרמניה

56. משה ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים, ירושלים: הפקולטה למדעי החברה/החוג לסוציולוגיה, תשכ"ו, עמודים 227-228, וראו בהרחבה על מדיניות העלייה המוסדות הציוניים, עמודים 219-234; על השליטה בחלוקת רישיונות העלייה ככלי לקידום מטרות פוליטיות של המפלגות שפעלו בארץ, ובמיוחד מפא"י, ראו אביבה חלמיש, מדיניות העלייה והקליטה של ההסתדרות הציונית 1931-1937, שם, עמודים 201-215, 225-240; אביבה חלמיש, "עלייה לפי יכולת הקליטה", שם, עמודים 195-196. באמצע שנות השלושים נקבעה מכסה של עשרה אחוז מרישיונות העולים "העובדים" לעולים מארצות האסלאם, אך גם מכסה זו לא מומשה בפועל בכל שנה. על חלקם היחסי הקטן של יהודי ארצות האסלאם בעלייה הלגלית ראו יואב גלבר, "התגבשות היישוב היהודי בארץ־ישראל, 1936-1947", בתוך: משה ליסק, (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ־ישראל מאז העלייה הראשונה, תקופת המנדט הבריטי, ב, שם, עמוד 335.

57. אביבה חלמיש, מדיניות העלייה והקליטה, שם, עמודים 266-267.

הייתה יזמה של ההסתדרות הציונית והם טענו כנגד הסוכנות היהודית, שהיא מתחשבת במיוחד במצבם של יהודי גרמניה, ואינה מתחשבת די ביהודי תימן הממתינים לרישיונות עלייה בעדן בתנאים קשים.[58] אישים שונים מקרב יוצאי תימן לקחו על עצמם את המשימה לשכנע את דעת הקהל ביישוב, את הסוכנות היהודית ואת ממשלת המנדט, שיש להגדיל את מספר רישיונות העלייה המיועדים ליהודי תימן, כדי להצילם מכליה.

בנאומים, במאמרים, במכתבים למערכות העיתונים, בדוחות, בעלונים ובפרסומים אחרים שקדו דוברים יוצאי תימן לתאר את חייהם של אחיהם בתימן כחיי סבל, דיכוי ורדיפות. הם נאחזו במעמדם המשפטי של יהודי תימן כבני חסות והציגו אותו כבסיס למסכת בלתי פוסקת של רדיפות.[59] הם גם התייחסו למצב הכלכלי בתימן, שהיה ירוד בהשוואה לארצות מתועשות, ותיארו את חיי היהודים, שדמו לאלה של שאר אוכלוסיית תימן, כנתונים במצב של סבל, רדיפות כלכליות ומצוקה. תיאורים מעין אלה מצויים, למשל, במאמרו משנת 1928 של סעדיה צבירי, "סבלותיהם של יהודי תימן".[60] אף שיהודי תימן מעולם לא לקחו חלק בחייה הפוליטיים של המדינה – וקשה לדבר על כאלה בכלל – כותב צבירי: "מסולקים הם מן החיים המדיניים בזרוע"; ולמרות שמס הג'זיה שהוטל עליהם לא היה גבוה

58. בת־ציון עראקי קלורמן, "פעולות 'בלתי־לגליות' בעלייתם של יהודים מתימן בשנות העשרים והשלושים", מקדם ימים, ז (תש"ס), עמוד 127. במחצית השנייה של שנות השלושים ובראשית שנות הארבעים הצטמצם מאוד מספר רישיונות העלייה שהסוכנות היהודית הפנתה ליהודי תימן, והשוו אביבה חלמיש, "עלייה לפי יכולת הקליטה", שם, עמוד 206.

59. אירוע חריג וחד פעמי ביחסי המדינה ויהודיה, שהשפיע לרעה על מעמדם המשפטי והחברתי של יהודי תימן, קשור בתסיסה המשיחית השבתאית שפשטה בקרבם (1666-1667) ונתפסה על־ידי השלטונות כמעשה מרידה. עקב כך הועמד מעמדם כד'מים בסימן שאלה ונתבטל, בתי כנסת הוחרבו ויהודי צנעא ומרכז תימן הוגלו למוזע (בשפלת ים סוף). רק כעבור שנה, לאחר שרבים מתו ברעב ובחולי, הורשו המוגלים לשוב לתימן. על התנועה השבתאית ותוצאותיה ראו, בת־ציון עראקי קלורמן, משיחיות ומשיחים, שם, עמודים 31-44; יוסף סדן, "הכרוניקה של אבן נאצר: טכסט חדש על תנועות משיחיות בתימן במחצית השנייה של המאה הי"ז – רקע ותרגום", פעמים, 43 (תש"ן), עמודים 111-135; יהודה רצהבי, "גלות מוזע לאור מקורות חדשים", ציון, לז (תשל"ב), עמודים 197-215.

60. סעדיה צבירי, "סבלותיהם של יהודי תימן", הארץ, י"ג טבת תרפ"ט (26.12.1928).

ובדרך כלל היה פחות מהמס שהוטל על שכניהם המוסלמים,[61] הוא טוען כי: הם נדרשו "לקיים גזרות המושלמים האכזרים ולשלם מסים וארנוניות למעלה מיכולתם". בהמשך תיאר את המצב הכלכלי הקשה והרעב בתימן עקב בצורות ושאר פגעי טבע, והסיק: "ההנהלה הציונית צריכה לאפשר עליה לבני תימן, כי פקוח נפש כאן בפועל ממש, הצלת משפחות רבות מכליה גמורה".

בשנת 1930 שלחה הסוכנות היהודית לעדן את אברהם טביב כנציג התאחדות התימנים, ואת גרשון אגרונסקי (אגרון), כנציג ההנהלה הציונית, כדי לבדוק את מצב יהודי תימן ואת סידורי העלייה. טביב נרעש ממראה עיניו, מצפיפות הדיור, מהמחסור ומהחולי. בדוח השליחות כתב על האכסניה ליהודי תימן, שתרמה והחזיקה משפחת מנחם משה בנין העשירה, ועל תנאי מגוריהם במקומות אחרים:[62]

> כשביקרנו אני ומר אגרונסקי ב"בית הקודש" [בניין האכסניה] נדהמנו מרוב הצפיפות הנוראה; אבל כשנוכחתי מריבוי הרשימה, שיש עוד אנשים מחוץ ל"בית הקודש", שמתי לב לבקר במקומותיהם [...]. וארא מחזות שקשה לתארם: איך עמנו כלואים במרתפים רבים; מחריד המחזה הנורא איך היצורים האלה מתגוללים, שש־שבע משפחות במרתף אחד בלי אור ואויר; מחריד ומעורר זוועה לראות איך עוללים זוחלים על ארבע, ערומים כביום היולדם או מכוסים למחצה באיזה סמרטוט, שזה גרוע מעירום, מתגוללים על קרקע המרתף, זוחלים "מחייל אל חייל", ממשפחה אל משפחה; מחריד המחזה לראות איך כמה מהפליטים נגועים מהאבעבועות מהחום הלוהט, וביותר כל הגיל הרך [...]. הכלל העולה,

61. יהודים שילמו את הג'זיה לשבטים, לאמאם או לעות'מאנים בהתאם למקום ולזמן. באזורי הכפר התשלום נעשה לעתים קרובות בצורת השתתפות בעבודה בפרויקט ציבורי כגון הכשרת דרכי גישה לכפר או בניית מאגר מים. באופן כללי ניתן לומר שהיטל המס החוקי שנדרש מן היהודים, לפחות במאה ה־20, היה קל מהמס שנדרש מהמוסלמים, אם כי קנסות שהוטלו מידי פעם על הקהילה, במיוחד בערים, הגדילו את הדרישות הכספיות מהם. דיון במס הג'זיה ותעודות הקשורות בגבייתו, ראו אצל שלום גמליאל, פקודי תימן: מס החסות בתימן, ירושלים: מכון שלום לשבטי ישורון, תשמ"ב; בת־ציון עראקי קלורמן, "היהודים בסביבתם" בתוך: חיים סעדון (עורך), תימן, ירושלים: משרד החינוך, תשס"ב, עמודים 21-22; Tudor Parfitt, *The Road To Redemption: The Jews of Yemen 1900-1950*, Leiden: E. J. Brill, 1996, pp. 104-105.

62. אברהם טביב, "דין וחשבון השליחות לעדן", שם, עמודים רכו-רכז.

שהמצב של אחינו בעדן, בייחוד אלה שהם במרתפים, גרוע מכל המשכנות של כל בהמה, חיה ועוף.

בדין וחשבון הסביר טביב את הגורמים שהביאו, לדעתו, לגידול שחל אז בהגירת יהודים מתימן. כל הגורמים שפירט נוגעים בהרעת מצבה הכלכלי של אוכלוסיית תימן: ירידת ערך המטבע, בצורת ממושכת, הכבדת המסים על החקלאים המוסלמים ומחירים גבוהים של סחורות יבוא.[63] טביב גם כתב על "המצב המדיני" של היהודים בתימן. דיווחו משקף את התלבטותו בין תיאור המצב לאשורו ובין רצונו להציג את היהודים כנתונים בסכנה. לדבריו, יש מחוזות שבהם יהודים נהנים מיחסי ידידות עם סביבתם ו"נהנים מרוב הזכויות, ויש מחוזות אשר היהודים נרדפים בהם בכל מיני רדיפות". בכל המקומות שבהם שולט האמאם, אומר טביב, יחס השלטונות אל היהודים הוא נאות. את היחס הנוקשה הוא מייחס למושלי מחוזות צעירים ממשפחת האמאם, שעדיין אינם מנוסים בדרכי השלטון. הרדיפות שאליהן הוא מתכוון קשורות בתקנת אסלום יתומים יהודים בתימן (ראו להלן). בסכמו נושא זה אומר טביב, כי "גזירת היתומים" אחראית ל־95 אחוזים מהצורך שחשים היהודים לצאת מתימן ורק חמישה אחוזים ממנו נובעים מגורמים כלכליים ואחרים, "הסיבה המכרעת על כל הצרות והמצוקות היא – צרת היתומים".[64]

בשנת 1932, כשנתיים אחרי פרסום הדוח של טביב, התפרסמו בעיתונות היהודית בעולם (בלונדון ובוורשה) וצוטטו בעיתונות העברית בארץ־ישראל ידיעות לפיהן מצבם של יהודי תימן טוב, הם אינם סובלים מרדיפות ומצבם הכלכלי שפיר יחסית. הידיעות הללו התבססו על מאמר שפרסם בג'ואיש כרוניקל (*Jewish Chronicle*) הלויטננט קולונל ג'ייקוב (Jacob), פקיד בריטי, שפעל בחצי האי ערב ובכלל זה בתימן. ג'ייקוב כתב בעיקר על סמך התרשמותו מביקוריו בצנעא. לדבריו, הרובע היהודי של צנעא מסודר ונקי יותר מאשר הרובע היהודי של עדן. הוא סיפר על השתתפותם הערה של יהודים במסחר בצנעא ומחוץ לה, על עבודתם במתכות, על חופש הדת שלהם ועל כך שחוק המדינה מגן עליהם. הוא ציין במיוחד את יחסו הסובלני של האמאם יחיא כלפי היהודים וטען שהרב הראשי של צנעא (ר' יחיא יצחק)

63. שם, עמודים רכ-רכב.
64. שם, עמודים רכב-רכה.

הכחיש בפניו שמועות על רדיפת יהודים.[65] מאמר המערכת של הג'ואיש כרוניקל, שנדרש למאמרו של ג'ייקוב, שיבח אותו כמהימן וכמוסמך ביותר לדבר על הנעשה בתימן. הארץ ציטט קטעים ממאמרו של ג'ייקוב, וכן את מאמר המערכת של הג'ואיש כרוניקל:[66]

> הננו בטוחים שהמאמר הזה (של קול. ג'ייקוב) על יהודי תימן ישים קץ לבדותות בדבר רדיפות יהודים במדינה זו. ייתכן שהייתה ממשות כל שהיא באשמה זו בדורות שעברו, וייתכן שהקושי שהיה לאנשי אירופה לחדור לתימן הוא שגרם לכך שכל כך הרבה שנים היו צריכות לעבור עד שנודעה סוף סוף האמת לאמתה על מצב יהודי תימן.

כותב המאמר בהארץ הבחין בנזק שהמאמרים שהתפרסמו בג'ואיש כרוניקל "יכולים להביא ליהודי תימן, הזקוקים לעזרת דעת הצבור".[67] טביב נזעק מיד לתקן את הנזק וניסה להפריך את המשתמע מן הדברים, כביכול, ש"כל הצרות של עמנו בתימן הן רק 'בדותות'".[68] אבל הוא נאלץ להתמודד עם דיווחו שלו בספרו שבי תימן, שהתפרסם זמן קצר קודם לכן, וגם עם הדין וחשבון של ביקורו בעדן. היה עליו לעמוד מאחורי תיאורו שלו, החיובי, את חיי היהודים בצפון תימן: "האוירה הנקיה, שבה נהנים אחינו שם מחופש גמור, ואת האחוה הגמורה השוררת בין יהודים וערבים". הוא אכן שיבח את אמאם יחיא ואת "מעלותיו הנאורות בכל הליכותיו, ענוונותו ומשפטיו האמיתיים הניתנים בצדק לכל, בלי הבדל גזע ועדה, ואפילו אם יהיו עומדים לפניו לדין יורש העצר עם השפל שבשפלים, לא ימנע מלחרוץ משפט צדק"; והוא אף קבע: "ואמת הדבר, כי בעיר צנעא והסביבה הקרובה אין לאחינו צרות רבות כבשאר המחוזות הרבים בתימן". אם כן, טביב הודה אף הוא שבצפון תימן ובסביבת מרכז השלטון אין היהודים נרדפים והם חשים בטוחים ומוגנים. הוא התקשה להוכיח, כי צרות מתרגשות "בשאר המחוזות". טענתו המרכזית הייתה, כי העובדה שיהודים עוזבים את תימן ובוחרים להמתין בעדן

---

65. Lieut.-Colonel H. F. Jacob, "The Jews In The Yemen", *The Jewish Chronicle Supplement*, 29 April 1932.
66. ק"פ, "גלות תימן", הארץ, כ"ו אייר תרצ"ב (2.6.1932).
67. שם.
68. אברהם טביב, "גלות תימן", הארץ, י"ח סיון תרצ"ב (22.6.1932).

בתנאים קשים לאפשרות להגר לארץ־ישראל, היא הוכחה "חותכת, שאחינו נרדפים על צואר בתימן מאת ההמון הפרא והמושלים הקנאים".[69]

מטרתם של ראשי הציבור של יוצאי תימן הייתה להשאיר בכל מחיר על סדר היום היהודי את הדעה, שהיהודים בתימן סובלים ונרדפים ולכן זכאים לעדיפות בקבלת רישיונות עלייה.[70] סיבה נוספת שסיפקו אותם ראשי ציבור לכך שיש להעדיף את יהודי תימן בקבלת רישיונות עלייה הייתה, לפי גלוסקא:[71]

> לא הרי התימנים כהרי שאר היהודים: בשאר מדינות מחכה העולה לתורו [לרישיון עלייה] כשהוא בעירו, בביתו, לא כן התימנים שעוזבים את מדינתם ונודדים לעדן. בעדן אין הפרנסה מצויה, בעדן אין התנאים הסניטריים מתאימים להם, בעדן השלטונות מתנכרים להם, ויש שהם מאימים עליהם בגֵרוש.

הגדיל לעשות מאיר הלוי, פעיל "מרכז העובדים התימנים" בהסתדרות העובדים, שהתחרתה, כאמור, על השפעה בציבור יוצאי תימן. ברשימה "תחוסל גלות תימן!" בעיתון דבר משנת 1936,[72] המציא הלוי ממש את תולדותיהם של יהודי תימן ואת מצבם בזמנו. הוא תיאר היסטוריה של אנטישמיות, של רדיפת יהודים בשל היותם יהודים ושל כוונות המוסלמים לאסלם את כולם ולחסל "כתם זה ששמו 'יהודי'". הוא גם כתב על צמיחת הלאומיות התימנית כביכול ועל תוצאותיה, "עתה השתנו פני הרדיפות ותימן החלה מחקה את

---

69. שם. למרות דבריו שחיי יהודי צנעא בטוחים הוכיר טביב מקרה שקרה בצנעא באדר תרצ"ב וששימש לו הוכחה למצבם המעורער בכל זאת של יהודי תימן. המקרה קשור באיסור שהוטל על יהודים למכור אלכוהול למוסלמים (המנועים מצריכתו על־פי החוק הדתי): מידי פעם התפתו יהודים ועברו על האיסור וכאשר התגלה הדבר נענשו ראשי הציבור, שנתפסו כאחראים להתנהגות בני קהילתם, וכן גם המוכרים. באותה שנה נהרס ביתו של מוכר היין וכמה ממנהיגי הקהל הובלו, לדברי טביב, לבית האסורים.
70. על התגייסותם, בשנות השלושים, של ישראל ישעיהו, מאיר לוי (בנו של הרב הראשי ליהודי תימן ר' יחיא יצחק הלוי, נפטר 1932), ויחיאל חבושה "להביא לידיעת המוסדות הלאומיים והציבור בארץ־ישראל את מצוקתם של יהודי תימן, כדי להחיש להם עזרה ולזרז את עלייתם לארץ־ישראל", ראו י"ל נחום ויוסף טובי (עורכים), יהודי תימן, שם, עמוד קטז.
71. זכריה גלוסקא, "התנקשות האכסקוטיבה החדשה בעליה מתימן", בוסתנאי, ד כסלו, תרצ"ד (22.11.1933).
72. מאיר הלוי, "תחוסל גלות תימן!", דבר, ב חשון תרצ"ו (5.11.1936).

העולם ה'נאור' – הסיסמא עכשיו היא: תימן – לתימנים". הלוי הבחין בכך שדבריו סותרים את הצו השלטוני, שאסר על היהודים לצאת מתימן, ותירץ זאת כך: "לְחיות אין מניחים ולצאת את תימן אוסרים, פירוש הדברים: 'פה תמותו'". הוא אף הוסיף, שלראשונה נכלאו יהודים בעוון ציונות, וכי השלטונות מנעו מלקוחות מוסלמים בצנעא לקנות סחורה מחנוונים יהודים. לדבריו, השינויים האחרונים הם תוצאה של ביקור המופתי של ירושלים, חאג' אמין אל־חסיני, בתימן.[73] הסכסוך הלאומי בארץ־ישראל הועבר אפוא על־ידי הלוי לתימן ויצר קונפליקט מקומי בין יהודים לבין ערבים. אף שאין רגליים לטענותיו של הלוי, לא לגבי ההיסטוריה הרחוקה ולא לגבי זו הקרובה, הוא קרא "לחסל את גלות תימן חיסול מוחלט", וסיכם "יהיה זה רב ערך לתנועה הציונית להיותה פודה גולה שלמה מחמת המציק".

התיאורים הקשים של מצב היהודים בתימן "שובשו" מידי פעם על־ידי אישים שמחוץ לקהילה. "תזכיר על ביקור בעדן" מראשית שנת 1938, שכתב יהושע בכר, מזכיר מחלקת העלייה של הסוכנות, מציג, בדומה לדבריו דלעיל של ג'ייקוב (משנת 1932), תמונה אחרת:[74]

> מתוך שיחות שהיו לי עם פרנסי העדה היהודית בעדן ופליטים תימנים הנמצאים בעיר זו נראה שבדרך כלל מצב היהודים בתימן אינו רע הן במובן הכלכלי והן במובן הפוליטי. רובם בעלי־מקצוע צורפי־כסף וזהב,

73. חאג' אמין אל־חסיני ביקר בתימן בשנת 1933 ושוב בשנת 1935. לאחר מכן הידק האמאם יחיא, למשך כעשור, את הפיקוח על יציאת יהודים מצנעא וממרכז תימן. אולם, יציאת היהודים לא נבלמה. היו שקיבלו היתרים מיוחדים מן האמאם לצאת מן הארץ ואחרים עזבו ללא אישור. את יציאתם של יהודים מהחבלים הכפריים, לא יכול האמאם כאמור, למנוע. ידיעות על הסכסוך היהודי פלסטיני חדרו לתימן ועוררו עניין בקרב האוכלוסייה המוסלמית. אולם קשה להצביע על הרעה של ממש ביחס כלפי היהודים על רקע זה. שמעון גרידי, יליד תימן שעלה לארץ־ישראל בשנת 1920 וביקר בתימן בראשית שנת 1939, משבח ברשימתו, "למצב גולת תימן" בהארץ, מיום כ"ט אדר תרצ"ט 20.3.1939, את אמאם יחיא: "בעל מסורת מוסלמית דתית אמתית הוא, ועל כן הוא שומר על יהודי החסות שלו. גם הסתת המופתי כנראה לא חדרה אל לבו". אולם הסתה זו הצליחה, לדבריו, "לעשות את פלשתינא לנושא שיחה גם בכפרים". ברשימה נוספת באותו גיליון, "ביקור בתימן הנרדמת", מתאר גרידי את חיי היהודים בצנעא, וכן בכמה עיירות וכפרים שבהם ביקר. על אחד המחוזות הכפריים הוא אומר, שתנאי החיים שם קשים מנשוא לכל התושבים, אך אין הוא מזכיר ולו פעם אחת יהודים החיים במצוקה כלכלית, או הסובלים מרדיפות מצד האוכלוסייה המוסלמית ו/או השלטונות.

74. י' בכר, "תזכיר על ביקור בעדן", 31.1.1938, אא"ט.

נגרים, רצענים, חקלאים וכו׳, והאימאם חושב אותם לאלמנט רצוי לארץ ומתנגד ליציאתם את תימן. ידיעות אלה אושרו גם ע״י פקידים בריטים גבוהים בעדן המבקרים לעתים תכופות את תימן. פקידים אלה עוד הוסיפו שלדעתם מצב היהודים בתימן הוא בהרבה טוב יותר ממצבם של התושבים האחרים, כי היהודים משוחררים מעבודת הצבא וגם ממסי ״המעשר״ שהם, למעשה, למעלה בהרבה ממעשר אמתי. המס היחידי המוטל על היהודי הוא מס שחרור מעבודת הצבא [הכוונה לג׳זיה][75] הנגבה בגובה של ריאל (לערך 75 מיל), ואולם במקרים של אנשים מחוסרי אמצעים ישנה הקלה רבה גם בנידון זה.

עם זאת, מצבם של יהודי תימן בעדן, לפי בכר, ״הוא בכי רע״. בעת ביקורו שהו שם כ־1,200 יהודים והם היו מעמסה על הקהילה המקומית שמנתה כ־3,000 נפש. הם גרו בצפיפות נוראה בדירות שכורות ומאות מהם לדבריו ״לנים ברחובות הרובע היהודי בהיותם מחוסרי כל מחסה״.[76] לפי עדותו, רובם עובדים, חלקם במקצועותיהם, השאר בשירותים שונים, ואחרים מחזרים על הפתחים. יש לציין, כי הדוח של בכר על מצב היהודים בתימן מתאים בעיקרו לידיעות ממקורות אחרים ופרט לאֶסלום יתומים (ראו להלן), אין הוא מזכיר רדיפות דתיות, כלכליות ואחרות שגרמו ליציאת היהודים מתימן.

אסלום בכוח של יתומים יהודים וחלקו בנרטיב הסבל והייסורים

פרשת אסלום יתומים יהודים בתימן תפסה מקום מרכזי בנרטיב הסבל והייסורים שפיתחו פעילי ציבור יוצאי תימן ושימשה אמצעי חשוב לקידום טענתם, שהקיום היהודי שם נתון בסכנה חמורה, ומשום כך חשוב לחזור ולהבהיר במה המדובר. בתימן הייתה תקנה המכונה במקורות היהודיים ״גזירת היתומים״. תקנה זו התגבשה ועוגנה בחוות דעת הלכתיות מוסלמיות־זידיות[77] במהלך המאה ה־18 ונאכפה החל מסופה. לאחר שכבשו העות׳מאנים

75. באימפריה העות׳מאנית שילמו יהודים את מס הבֶּדל בתמורה לשחרור מגיוס לצבא. גובה המס ואופן גבייתו נשארו במתכונת הג׳זיה. בתימן המשיכו לגבות את הג׳זיה גם בתקופה העו׳תמאנית.

76. על ״המצב הנורא״ של יהודי תימן בעדן כתב גם ורנר סנטור, ״זכרון־דברים בקשר עם בקורו של ד״ר סנטור בעדן״, 25.1.1937 אצ״מ S6 1735.

77. זידיה – זרם באסלאם ששלט בתימן (פלג מתון של השיעה).

את תימן, בשנת 1872, הם הפסיקו את אכיפתה, אך היא חודשה בראשית שנות העשרים. התקנה קבעה, כי על המדינה לקחת תחת חסותה כל קטין יתום מבני החסות ולחנכו כמוסלמי.[78] חוק זה נאכף בעיקר בשנות העשרים ובראשית שנות השלושים של המאה במרכז תימן, ולעתים נדירות באזורים הכפריים־שבטיים. הרקע לחוק ייחודי זה הייתה התופעה השכיחה אז של התייתמות ילדים – מוסלמים ויהודים – כתוצאה מפגעי טבע שפקדו את תימן, כמו גם מרעב וממגפות שהפילו חללים רבים. המדינה המוסלמית ראתה את עצמה אחראית לכלכלתם ולחינוכם של יתומים, ותקנת אסלום היתומים היהודים נבעה, ככל הנראה, מהצורך לפתור את מצוקת הילדים במקרים שבהם לא היה להם דואג (בתימן לא היה ארגון קהילתי מרכזי, רוב קהילות היהודים היו קטנות מאוד ולא תמיד יכלו לתמוך בחלשים).[79] ואולם, בשנים הראשונות של חידוש התקנה ובשל אכיפתה הנוקשה, התערער האיזון ביחסי יהודים ומוסלמים ובקרב היהודים התעורר חשש לגורל ילדיהם. בשנות השלושים והארבעים התפתחה אצל השלטונות גישה פשרנית לגבי יישום התקנה עד כי היא הפכה להצהרה אידיאולוגית יותר מאשר לחוק הנאכף בפועל. ההבנה שהתגבשה בין אמאם יחיא לשאר רשויות השלטון והיהודים אפשרה להם למנוע את אסלום יתומיהם הקטינים על־ידי טיפול פרטני בנושא. הם השיאו יתומים וכך "הוכיחו" את בגרותם, הסתירו יתומים, בעיקר ברובע היהודי של צנעא, וכן הבריחו אותם לעדן שהייתה פרוטקטורט בריטי. כל עוד דאגה הקהילה היהודית לטפל ביתומיה ולהסתירם מעין הציבור נמנעו הרשויות, בדרך כלל, מלחפש אחריהם. אולם התופעה הבלתי נסבלת של יתומים המסתובבים ברשות הרבים, במיוחד כאשר הוזנחו על־ידי הקהילה ונדחפו לחזר על הפתחים, חשפה אותם לסכנת אסלום.

אף שמשנות השלושים ואילך אוסלמו רק יתומים בודדים, הציגו דוברים יוצאי תימן בני הזמן, ובעקבותיהם ההיסטוריוגרפיה היהודית התימנית, את

78. על חוק אסלום יתומים בתימן, על הרקע לחוק, על מידת אכיפתו ועל משמעותו לגבי הקהילה היהודית, ראו, בת־ציון עראקי קלורמן, "אסלום בכח של יתומים בתימן: תגובת היהודים ודפוסי התנהגות של מוסלמים", פעמים, 62 (תשנ"ה), עמודים 82-110; ובהרחבה בגרסה האנגלית של מאמר זה: B. Eraqi Klorman, "The Forced Conversion of Jewish Orphans in Yemen," *International Journal of Middle East Studies*, 33 (2001), pp. 23-47.

79. יהודי תימן הכירו בכך שחוק אסלום היתומים נועד להציל יתומים יהודים מרעב ועזובה. ראו בת־ציון עראקי קלורמן, "אסלום בכח", שם, הערה 6.

גזירת היתומים כאיום ממשי על קיומה של הקהילה היהודית וכחוק אשר מירר את חיי היהודים כל ימי שהותם בה ואשר היה גורם מרכזי להגירתם. אחד האישים הבולטים, שכתיבתו והרטוריקה שלו תרמו לתפיסה זו היה אברהם טביב. את גזירת היתומים הוא כינה "אֵם כל הגזירות הרעות" והוא אף טען, כי אם יהודי נתפס באשמת הברחת יתום "הוא חיב להמיר את דתו תחתיו. ואם הבריח שנים, – הוא ובנו, ואם שלושה, – הוא ובניו, וכן לעולם".[80] הוא הוסיף שהאסלאם נכפה על יהודים אלה והם עונו בעינויי גוף קשים עד שהודיעו שהם מסכימים להמיר את דתם. אף־על־פי שאין כל עדות שתתמוך בקביעותיו אלה של טביב באף לא מקרה אחד שיעיד על אמצעי ענישה מן הסוג שתיאר, מצאו דבריו הד בכתיבתם של יוצאי תימן אחרים. ישראל ישעיהו, למשל, כתב בשנת 1938 על הסבל שגרמה גזירת היתומים ליהודים, וחזר על דברי טביב, "ואוי למי שיתפש בשעת מעשה [...] לא בלבד שתופשים את היתום שברשותו ומייסרים ומענים אותו, את המבריח, אלא גוזרים עליו להשתמד גם הוא".[81]

פעילי ציבור יוצאי תימן הם שקבעו אפוא את אופיו של השיח הציבורי בנושא אסלום היתומים. אין ספק שאופן הצגתם של תקנה זו ואכיפתה שיקף את חששו וחרדתו של מיעוט דתי קטן פן יאבדו צאצאיו וייטמעו בסביבת הרוב החזקה והמבוססת, על כל יתרונותיה המושכים. באופן טבעי העצימו חששות אלו את הסכנה האמיתית. ביטויי החרדה שמשו גם אמצעי להגביר את הסולידריות היהודית ולחזק את זהותה של הקהילה היהודית בתימן למול האוכלוסייה המוסלמית מחד גיסא ולמול קהילות יהודיות אחרות מאידך גיסא. בנוסף לכך, שימשו "גזירת היתומים", אותם מקרים של אסלום יתומים ודימויי הרדיפה שנוצרו סביבם הוכחה ניצחת לטענות פעילי ציבור יוצאי תימן, כי יהודי תימן נתונים בסכנה קיומית וכי הם מהגרים ממנה כדי להינצל. תיאור סבלותיהם ומצוקותיהם של יהודי תימן טשטש את ההבדל בין מצב היהודים בתימן למצב המהגרים היהודים שהגיעו לעדן והמתינו שם, אכן בתנאים קשים מאוד, להזדמנות להגר לארץ־ישראל. הצגת מצוקתם של "כל יהודי תימן" שירתה, ללא ספק, את התביעה להגדיל את מספר רישיונות העלייה לתימן.

---

80. טביב, שבי תימן, שם, עמודים 48, 53.
81. ישראל ישעיהו, "פני תימן", בתוך: ישראל ישעיהו וש' גרידי (עורכים), מתימן לציון, שם, עמוד 16.

סיכום

הצגתה של פרשת היתומים כ"אם כל הגזירות הרעות" אומצה על־ידי יהודי תימן בארץ־ישראל והייתה למרכיב חשוב בזיכרונם הקולקטיבי ובנרטיב ההיסטורי שלהם. שנים אחר־כך, כאשר שוחזרו ותועדו אירועים קונקרטיים, הם תוארו פעמים רבות בצבעים עזים יותר וקודרים יותר מאשר המציאות לאשורה. מעניין לציין, שהתהליך שעיצב את זיכרונם של יהודי תימן לא פגע בדימויו של אמאם יחיא, אשר בזמנו חודשה תקנת אסלום היהודים. הוא אינו מזוהה עם הגזירה ודמותו נשארה בתודעתם כשליט של חסד המיטיב עם היהודים.

הטענות באשר לאופייה האכזרי של גזירת היתומים, אכיפתה הנרחבת במשך תקופה ארוכה בכל רחבי תימן, והיותה מאפיין מרכזי לחיי היהודים בתקופת שלטונו של אמאם יחיא, אומצו על־ידי לא מעט חוקרים יוצאי תימן,[82] וחוקרים אחרים.[83] תפיסה זו השתלבה בנרטיב הגזרות והסבל אשר אומץ כסיפור העל על־ידי כותבים וחוקרים יוצאי תימן,[84] וכן גם על־ידי

82. למשל, משה צדוק, יהודי תימן: תולדותיהם וארחות חייהם, תל־אביב: עם עובד, 1983, עמודים 106-108; "היחסים בין היהודים והערבים בתימן", בתוך: ישראל ישעיהו וי' טובי (עורכים), יהדות תימן: פרקי מחקר ועיון, שם, תשל"ו, עמודים קסב־קסג; יהודה רצהבי, "קידוש השם בתימן", בתוך: מעגלות תימן, תל־אביב תשמ"ח, עמוד 15; אביבה קליין־פרנקה, "היתומים מתימן ועלייתם לארץ־ישראל בתקופת המנדט הבריטי – אנטומיה של פעולת הצלה", בתוך: ש' גמליאל, מ"מ כספי וש' אביזמר (עורכים), ארחות תימן, ירושלים: מכון שלום לשבטי ישורון, תשמ"ד, עמוד 87; יוסף טובי, "התאסלמות בקרב יהודי תימן תחת השלטון הזיידי, עמדת ההלכה הזיידית, השלטון האמאמי והחברה המוסלמית", פעמים, 42 (תש"ן), עמוד 121; הנ"ל, יהודי תימן במאה הי"ט, תל־אביב: אפיקים, תשל"ו, עמוד 23. טובי טוען שכוונת גזירת היתומים הייתה "לפעול למען השלטת דת האסלאם על היהודים". Reuben Ahroni, Yemenite Jewry*: Origins, Culture, and Literature*, Bloomington: Indiana University Press, 1986, pp. 119-120.

83. S. D. Goitein, *Jews and Arabs: Their contacts through the Ages*, New York: Schocken, 1964, pp. 77-78.

84. למשל, יהודה רצהבי, יהדות תימן, תל־אביב: הוצאת מטכ"ל, 1978 [1958] עמוד 5; יוסף טובי, "התאסלמות בקרב יהודי תימן תחת השלטון הזיידי, עמדת ההלכה הזיידית, השלטון האמאמי והחברה המוסלמית", פעמים, 42 תש"ן, עמודים 105-126; ישראל ישעיהו, "עם הספר", בתוך: יוסף צדוק, בסערות תימן, תל־אביב: עם עובד תשט"ז, עמוד יא; יוסף צדוק, מאבקים ותמורות, תל־אביב: אפיקים תשמ"ט, עמ' 51-52; אהרן עפג'ין אצל עראקי קלורמן, אהרן עפג'ין; מרדכי יצהרי, הייתי בן ערובה בתימן, שם, עמוד 12; אבנר סבוראי ומישאל כספי־מסורי, נחליאל: סיפורם של ראשונים, חדרה: עיריית חדרה ועמותת אעלה בתמר תשנ"ח, עמוד 34; נסים בן נסים טירי, בתלאות ◀

חוקרים שאינם יוצאי תימן.[85] כותבים אלה שמשו ציר מרכזי בהתאמת, או ב"המצאת", ההיסטוריה של יהודי תימן לסיפור הציוני ולהיסטוריוגרפיה של יהודי אירופה, שהוצגה כמסכת רדיפות שהגאולה הציונית הביאה לה קץ.[86] זאת ועוד, התגבשות נרטיב הסבל והייסורים והאינטגרציה שלו באתוס הציוני קיבלו חיזוק מהסכסוך הערבי־יהודי בארץ־ישראל. עצמתו של הסכסוך השפיעה גם על סיפור היחסים בין יהודים ומוסלמים בתימן, להם יוחסו סדרה של רדיפות מדומיינות. נרטיב הסבל של יהודי תימן "הכשיר" אותם אפוא "להיכנס" לתוך הסיפור הציוני ושימש כ"כרטיס הכניסה" שלהם לסיפור הלאומי היהודי. משימה זו הצליחה כל כך, עד כי ספרי לימוד הנכתבים על פי הנחיית משרד החינוך מדגישים גם כיום את עברם מלא הייסורים של יהודי תימן כסיבה מרכזית להגירתם לארץ־ישראל.[87] ואילו סיפורים על חיי חופש וגאולה בהיסטוריוגרפיה היהודית תימנית ובסיפור הציוני מוצגים אך ורק כשמדובר בהגשמתה של הישות הלאומית היהודית.[88]

אם כן, מעצבי ההיסטוריוגרפיה של יהודי תימן השתמשו באלמנטים מן ההיסטוריה שלהם, סיננו אותם, עיבדו אותם ושיבצו אותם בנרטיבים שהועילו לתפיסותיהם באותה העת – נרטיב החופש או נרטיב הסבל ואף מיתוס כיבוש העבודה – וכל זאת כדי לשרת את צורכי ההווה ולהיכלל בתוך

הגלות והגאולה, רמת־גן: נ' טורי תשנ"ח, עמוד 53; שמעון אביזמר, אבק ומאבק, תל־אביב: עמותת אעלה בתמר תשס"א, עמוד 71; דני בר־מעוז, מגולת תימן לח'רבת דוראן, רחובות: עיריית רחובות ועמותת אעלה בתמר תשס"ג, עמוד 13.

85. דבורה הכהן, עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953, ירושלים: יד יצחק בן־צבי, תשנ"ד, עמודים 56-58.

86. על תפקידם של היסטוריונים בעיצובה ובהמצאתה של הלאומיות ובכלל זה הציונות, ראו אורי רם, "הימים ההם והזמן הזה: ההיסטוריוגרפיה הציונית והמצאת הנראטיב הלאומי היהודי; בן־ציון דינור וזמנו", בקובץ זה, והשוו יהודה שנהב, היהודים הערבים, שם, עמוד 155, על יוצאי ארצות האסלאם שהשתתפו בעיצוב מחדש של עברם, כדי לשבצו בתוך הסיפור היהודי האירופי.

87. למשל, קציעה אביאלי־טביביאן, מסע אל העבר: עולם מודרני נולד המאה ה־19 (על־פי תכנית הלימודים החדשה בהיסטוריה לבית־הספר הממלכתי), באישור משרד החינוך, תל־אביב: מט"ח, תשס"ג, עמוד 223.

88. למשל, משה צדוק, יהודי תימן: תולדותיהם וארחות חייהם, שם, עמודים 254-259; יוסף צדוק, מאבקים ותמורות, תל־אביב: אפיקים, 1989, עמודים 233-234; יצחק צובירי, מצנעא עד ציון, קריית אונו: מכון משה, תשנ"ב, עמודים 122-132; אהרן בן דוד, יהדות תימן: גלות וימי גאולה, נתניה: האגודה לטיפוח חברה ותרבות, תשס"א, עמוד 17.

סיפור העל הלאומי־ציוני – במסגרת "היצירה הספרותית הלאומית".[89] כאשר נרטיב החופש חדל לשרת את הפוליטיקה של ההווה, פעלה השכחה כמנגנון מסייע לזיכרונות הסבל.[90] הכללתם של אותם נרטיבים בתוך האתוס הציוני, כך קיוו, תקנה ליהודי תימן זכאות לקבל יחס דומה לזה שקיבלו האשכנזים, מעצביו ומושאיו האולטימטיביים המקוריים של האתוס הזה. הסיפור הציוני של יהודי תימן עבר, לפיכך, תהליך של הבנייה או "המצאה" בהתאם. דא עקא שחרף מאמציהם של עסקני הציבור והיסטוריונים יוצאי תימן להיכנס לתוך הקונסנזוס הציוני, הם לא התקבלו ממש לחיקו של המרכז והממסד שאליהם שאפו לחדור. חרף זאת, אגב פעילותם, סייעו אישים אלה לפרק את הזהות הייחודית של יוצאי תימן.

89. השוו עמוס פונקנשטיין, "זכרון קיבוצי ותודעה היסטורית", בתוך: תדמית ותודעה היסטורית ביהדות ובסביבתה ההיסטורית, תל־אביב: עם עובד, תשנ"א, עמודים 13-34; אורי רם, שם, עמודים 129-130.

90. על זיכרון מאורגן ההולך בד בבד עם השכחה של זיכרונות אחרים, ראו יהודה שנהב, היהודים הערבים, שם, עמוד 150.